

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Bakalářská práce

2014

Bc. Julie Tomsová

Univerzita Karlova v Praze
Filozofická fakulta
Český egyptologický ústav

Bakalářská práce

Julie Tomsová

Dvojí život Sennefera z Dér el-Medíny

Double life of Sennefer from Deir el-Medina

PODĚKOVÁNÍ

V první řadě děkuji vedoucí své bakalářské práce, PhDr. Janě Mynářové, Ph.D., za její užitečné rady a trpělivé vedení. Dále bych chtěla poděkovat odborným konzultantům, kteří mi poskytli cenné rady během mého bádání: Mgr. Marco Stellovi, PhDr. Pavlu Onderkovi, Prof. MUDr. et PhDr. Eugenu Strouhalovi, DrSc., Mgr. Renatě Landgráfové, Ph.D., PhDr. Haně Navrátilové, Ph.D., PhDr. Haně Havlůjové, Ph.D. a Mgr. Liboru Jůnovi. Velké poděkování za jazykovou korekturu patří rovněž mojí mamince, PhDr. Lence Tomsové. V neposlední řadě bych chtěla poděkovat všem svým blízkým, rodině a přátelům, kteří mě podporují ve studijním úsilí.

PROHLÁŠENÍ

„Prohlašuji, že jsem tuto bakalářskou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.“

V Praze dne Podpis.....

ABSTRAKT

Tato bakalářská práce představuje přehledné shrnutí dostupných informací o životě a pohřbu starověkého obyvatele řemeslnické vesnice v Dér el-Medíně, Sennefera a jeho předpokládané rodiny. Ostatky Sennefera, jeho manželky a společného potomka byly objeveny v roce 1928 expedicí *Francouzského ústavu orientálního archeologie v Káhiře* pod vedením francouzského egyptologa Bernarda Bruyèra. Členem výzkumného týmu IFAO byl také český egyptolog Jaroslav Černý. Jeho iniciativou získalo *Národní muzeum* v Praze v roce 1937 cennou sbírku archeologických nálezů pocházejících z Dér el-Medíny. Součástí sbírky byly rovněž kosterní a mumifikované lidské ostatky, které putovaly do *Hrdličkova muzea člověka* v Praze, a mezi nimiž se nacházejí také ostatky Senneferovy rodiny. V této bakalářské práci budu sledovat oba životy Sennefera, přičemž první z nich se odehrál v řemeslnické vesnici Dér el-Medína v období staroegyptské Nové říše, druhý začal objevením jeho hrobky.

Klíčová slova:

Egypt – Nová říše – 18. dynastie – Tutanchamon – Dér el-Medína – Údolí králů – Théby - Sennefer – Nefertiti – řemeslník – vesnice

ABSTRACT

The thesis offers an overview of the known evidence on the life and burial of inhabitant of the ancient Egyptian workmen's village Deir el-Medina, Sennefer and his supposed family. Remains of Sennefer, his wife and their offspring were discovered in 1928 during the archeological research of the area held by of the *French Institute of Eastern Archaeology in Cairo* and headed by French egyptologist Bernard Bruyère. The member of the IFAO research team was Czech egyptologist Jaroslav Černý and through his initiative *National Museum* in Prague received in 1937 a valuable collection of archeological find from Deir el-Medina. The part of the collection were also skeletal and mummified human remains that were delivered to *Hrdlička's museum of man* in Prague, and one of whom are also remains of Sennefer family. In this thesis I will follow both lives of the Sennefer, the first of which took place in the craftsmen's village of Deir el-Medina during the New Kingdom of ancient Egypt, the second began the discovery of his tomb.

Keywords:

Egypt – New Kingdom – 18th Dynasty – Tutankhamun – Deir el-Medina – Valley of the Kings – Thebes – Sennefer – Nefertiti – Artisan – Village

Obsah

1. Úvod	9
1.1 Téma bakalářské práce.....	9
1.2 Struktura a prameny bakalářské práce	10
2. Antropologicko-egyptologická sbírka HMČ PřF UK	12
2.1 Původ a přehled antropologicko-egyptologické sbírky HMČ PřF UK.....	12
2.2 Založení <i>Musea člověka</i>	12
2.3 Spolupráce Aleše Hrdličky a Jindřicha Matiegky – počátky antropologicko-egyptologické sbírky HMČ PřF UK.....	14
2.4 Ludmila Matiegková a Jaroslav Černý – dér-el-medínská sbírka.....	15
2.5 Antropologické zkoumání staroegyptských ostatků v Čechách.....	18
3. Objevení Senneferovy hrobky a archeologický výzkum lokality Dér el-Medína	20
3.1 Archeologická lokalita Dér el-Medína.....	20
3.2 Archeologický výzkum lokality Dér el-Medína.....	21
3.3 Objevení Senneferovy hrobky.....	23
3.4 Senneferova pohřební výbava ve světových muzejních sbírkách.....	27
4. Život starověkého obyvatele řemeslnické vesnice Dér el-Medína	30
4.1 Sennefer v dér-el-medínských egyptologických studiích	30
4.2 Rekonstrukce Senneferova života ve starověkém Egyptě.....	32
4.2.1 Vlastnictví a datace hrobky č. 1159.....	32
4.2.2 Antropologický výzkum ostatků z hrobky č. 1159	35
4.2.3 Sociální postavení řemeslníka Sennefera z Dér el-Medíny	36
4.3 Život starověkého obyvatele řemeslnické vesnice Dér el-Medína.....	40
4.3.1 Vývoj osídlení.....	40
4.3.2 Charakter vesnického osídlení a přilehlých nekropolí.....	41
4.3.3 Řemeslníci v Údolí králů	42
4.3.4 Shrnutí.....	44
5. Závěr	45
5.1 Shrnutí předchozího výzkumu	45
5.2 Pokračování výzkumu.....	47

6. Seznam použité literatury a odborných pramenů	50
6.1 Použitá literatura	50
6.2 Odborné prameny	54
6.3 Internetové zdroje	54
7. Seznam zkratk.....	56
8. Seznam příloh	57
9. Přílohy	59

1 Úvod

1.1 Téma bakalářské práce

Cílem této bakalářské práce je přehledně shrnout dostupné informace o zadaném tématu a následně na jejich základě rekonstruovat dvojí život starověkého obyvatele řemeslnické vesnice v Dér el-Medíně, Sennefera, pohřbeného v hrobce č. 1159. Ostatky Sennefera a jeho předpokládané rodiny, manželky a společného potomka, byly objeveny roku 1928 expedicí *Francouzského ústavu orientálního archeologie v Káhiře (Institut français d'archéologie orientale du Caire, zkráceně IFAO)* pod vedením francouzského egyptologa Bernarda Bruyèra. Členem výzkumného týmu IFAO byl také český egyptolog Jaroslav Černý. Jeho iniciativou získalo *Národní muzeum v Praze* v roce 1937 cennou sbírku archeologických nálezů pocházejících z Dér el-Medíny jako oficiální dar od Bruyèra. Jeho součástí byly i ostatky z hrobky č. 1159.

Problematiku dér-el-medínských studií a téma Senneferových osudů jsem si pro svoji bakalářskou práci nezvolila náhodně. V průběhu svých bakalářských studií *Dějiny a kultury východního Středomoří ve starověku* na ČEGÚ FF UK a *Klasická archeologie* na *Ústavu klasické archeologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze* jsem měla možnost seznámit se s archeologickými sbírkami pocházejícími z lokality Dér el-Medína při praxi v *Národním muzeu – Náprstkově muzeu asijských, afrických a amerických kultur v Praze* (zkráceně NM – NpM) a v *Hrdličkově muzeu člověka Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze* (zkráceně HMČ PřF UK). S HMČ PřF UK spolupracuji od roku 2012 do současnosti. Jako externí spolupracovnice jsem se podílela na několika projektech¹, vzhledem ke svému odbornému zájmu jsem se však zaměřila především na studium historie a vývoje antropologicko-egyptologické sbírky HMČ PřF UK. Díky této spolupráci jsem měla možnost podílet se na studiu vzniku a vývoje jednotlivých sbírek HMČ PřF UK, které bylo spolu s celkovou inventarizací depozitáře muzea zahájeno po příchodu nového kurátora, Mgr. Marco Stelly, v roce 2011.

¹ V rámci své externí spolupráce s HMČ PřF UK jsem zpracovávala rešerše o založení tohoto muzea a k jeho muzejním sbírkám, připravovala jsem podklady pro plánovanou výstavu jeho antropologicko-egyptologické sbírky (termín zahájení výstavy je přibližně přelom let 2014 a 2015), dále jsem se podílela na přípravě vzdělávacích a zábavních akcí pro veřejnost – pravidelné *Večerní prohlídky*, *Muzejní noc*, workshopy *Ve službách faraona* – a vytvářela jsem reprodukci staroegyptské deskové hry *Senet* a dalších edukativních a propagačních materiálů. O tématu vzniku antropologicko-egyptologické sbírky HMČ PřF UK – *Hrdlička, Matiegka a jejich příspěvek české egyptologii* – jsem prezentovala na mezinárodním workshopu *Building Czechoslovak Anthropology*, který se konal na podzim roku 2013 v Praze (https://sites.google.com/a/natur.cuni.cz/building_anthropology/programme (4. 5. 2014), sborník z této konference s anglickými příspěvky vyjde na přelomu let 2014 a 2015).

Sledovala jsem okolnosti založení HMČ PřF UK a spolupráci mezi Alešem Hrdličkou, donátorem a zakladatelem muzea, a jeho prvním kurátorem, Jindřichem Matiegkou, včetně výměny jejich antropologických sbírek, díky níž se do HMČ PřF UK dostal první antropologický materiál pocházející ze starověkého Egypta. Další bádání mě dovedlo k postavě Ludmily Matiegkové, která výrazně ovlivnila počátky samotné české egyptologie. Osudy Sennefera a jeho příbuzných mě hluboce zaujaly a rozhodla jsem se soustředit veškeré informace, které jsou k tomuto tématu dostupné jak v české, tak zahraniční odborné literatuře. Senneferův příběh jsem začala sledovat od objevení jeho neporušené hrobky. Hledala jsem v nálezových zprávách IFAO a v další odborné literatuře podrobnosti popisující okolnosti tohoto ojedinělého nálezu² a studie zabývající se detailněji jednotlivými částmi pohřební výbavy. Zajímaly mě rovněž další osudy archeologického a antropologického materiálu po jeho odeslání do Československa, zejména antropologické vyšetření ostatků celé jeho rodiny profesorem Matiegkou a jeho dcerou Ludmilou. Pátrala jsem rovněž v *dér-el-medínských* studiích a jsem se snažila zasadit sledované téma do širších souvislostí odborné diskuse. Na základě výše zmíněných studií se pokusím na stránkách této bakalářské práce rekonstruovat oba životy staroegyptského řemeslníka Sennefera.

První z nich se odehrál v řemeslnické vesnici Dér el-Medína v období staroegyptské Nové říše, druhý začal objevením jeho hrobky.

V této bakalářské práci představím pokud možno kompletní a komplexní přehled dosavadního stavu bádání o definovaném tématu.³ Následně využiji poznatků odborného archeologického, antropologického a společensko-vědního výzkumu ve snaze o rekonstrukci uceleného obrazu *Dvojitý život Sennefera z Dér el-Medíny*.

1.2 Struktura a prameny bakalářské práce

Bakalářská práce *Dvojitý život Sennefera z Dér el-Medíny* je strukturována do pěti kapitol. V této úvodní kapitole se věnuji vymezení tématu práce a její struktuře. Druhou kapitolu věnuji vzniku antropologicko-egyptologické sbírky HMČ PřF UK a okolnostem, které u nás

² Na lokalitě Dér el-Medína byly před zahájením výzkumu IFAO ve 20. letech 20. století objeveny pouze dvě neporušené hrobky (Černý 2007: 30). První hrobka (TT 1) náležela rodině Sennedžema, který žil za vlády 19. dynastie (cca 1292–1186 př. Kr.) a druhá patřila architektovi a královskému písaři Chaovi (TT8) z doby 18. dynastie (cca 1543–1292 př. Kr.; více o Chaovi viz kapitola 4.2.3).

³ V této bakalářské práci jsem použila výňatky ze svého článku *Egyptologická sbírka Hrdličkova muzea člověka Univerzity Karlovy v Praze*, který vyjde v časopise *Pražské egyptologické studie XII/2014*. Časopis je v době odevzdání této bakalářské práce v tisku. Článek byl vypracován s podporou Grantové agentury UK v rámci grantového projektu č. 630912 – *Historie Hrdličkova muzea člověka do roku 1939 – kulturní dějiny jedné instituce*.

ve 30. letech 20. století vedly k antropologickému zkoumání staroegyptských ostatků. Nutno podotknout, že v tehdejší době byl antropologický přístup v egyptologii velmi ojedinělý, ve světle čehož se toto vyšetření jeví o to pozoruhodnější. Ve třetí kapitole se zaměřím na archeologický průzkum lokality Dér el-Medína a okolnosti objevení Senneferovy hrobky včetně popisu nálezového kontextu. Ve čtvrté kapitole se pokusím na základě dér-el-medínských studií rekonstruovat život Sennefera a jeho předpokládané rodiny. Závěrečnou kapitolu věnuji shrnutí a zhodnocení předešlého bádání i použitých pramenů a odborné literatury.

Pokusím se o kritické zhodnocení publikované odborné literatury a dostupných pramenů, včetně dosud nepublikovaných záznamů z inventárních knih *Anthropologického ústavu Univerzity Karlovy v Praze* a HMČ PřF UK.

Vyslovím se k limitům této bakalářské práce i k možnostem dalšího výzkumu, který se může odvíjet zejména od výsledků nejnovějšího antropologického výzkumu ostatků Senneferovy rodiny a od dalších projektů souvisejících s přípravou plánované expozice antropologicko-egyptologické sbírky HMČ PřF UK. Nejnovější antropologický výzkum se uskutečnil v roce 2012, kdy ostatky spolu s dalším antropologickým materiálem ze sbírek HMČ PřF UK podstoupily CT skenování a další moderní vyšetření. Závěry těchto vyšetření budou veřejnosti prezentovány na výstavě, kterou připravuje HMČ PřF UK na přelom let 2014 a 2015.

2 Antropologicko-egyptologická sbírka HMČ PřF UK

2.1 Původ a přehled antropologicko-egyptologické sbírky HMČ PřF UK

Antropologicko-egyptologická sbírka HMČ PřF UK obsahuje vedle několika staroegyptských artefaktů zejména antropologický materiál, kosterní a mumifikované lidské ostatky. Nálezy pocházejí ze staroegyptských lokalit Dér el-Medína, Lišt a oáz Chárga a Bahrija a jsou datovány do období Střední říše až Římské doby (cca 1994 př. Kr.–395 po Kr.). Mezi kosterní materiál patří kolekce egyptských lebek z lokalit Dér el-Medína, Lišt, oázy Chárga a lokality el-Héz v oáze Bahrija, dále ostatky staroegyptského řemeslníka Sennefera a jeho manželky z hrobky č. 1159 v Dér el-Medíně a větší množství izolovaného kosterního materiálu: párové i nepárové kosti stehenní, pánev a několik dalších kostí, převážně z lokality archeologické lokality Dér el-Medína. Do mumifikovaného materiálu této sbírky řadíme tři kompletní mumifikovaná těla a dvě mumifikovaná dětská těla z lokality Dér el-Medína (jedno z dětských těl bylo nalezeno v hrobce č. 1159 v Dér el-Medíně a je považováno za společného potomka Sennefera a jeho předpokládané manželky Nefertiti). Do sbírky rovněž náleží 11 izolovaných mumifikovaných hlav, dvě mumifikované izolované ruce a jeden mumifikovaný exemplář poštolky obecné (*Falco tinnunculus*), jediné egyptské zvířecí mumie ve sbírkách HMČ PřF UK.

2.2 Založení *Musea člověka*

Hrdličkovo muzeum člověka nese jméno světově proslulého antropologa českého původu Aleše Hrdličky (1869–1943). Hrdlička, původně rodák z Humpolce, se již v dětství přestěhoval s rodinou do Spojených států amerických. Vystudoval lékařství na Všeobecné lékařské škole v New Yorku (*Eclectic Medical College*) a poté pokračoval studiem antropometrie na Antropologické škole (*École d'anthropologie*) v Paříži u významného francouzského antropologa a anatoma Léoncea Manouvriera (1850–1927). Od roku 1898 se věnoval antropologickému a lékařskému výzkumu původních obyvatel Severní Ameriky a je považován za zakladatele americké fyzické antropologie (více o biografii a vědecké činnosti Aleše Hrdličky viz Matiegka (1929), Fetter (1953) a Škvařilová (2010)).

Od roku 1903 byl Hrdlička kurátorem oddělení fyzické antropologie při Národním muzeu ve Washingtonu při Smithsonianovském institutu (*National Museum*, resp. *Smithsonian Institution*), kde shromažďoval antropologické kosterní sbírky z celého světa. Každoročně vyrážel na výzkumné cesty, účastnil se terénních výzkumů a prováděl antropologická měření. První antropologický materiál ze starověkého Egypta získal na přelomu let 1908 a 1909, kdy

se do Egypta osobně vypravil v rámci archeologického výzkumu lokalit Lišt a oáza Charga, který provádělo Metropolitní muzeum umění v New Yorku (*The Metropolitan Museum of Art*).⁴ Hrdlička v Egyptě dohlížel na vyzvedávání, označování, klasifikaci a balení lidských ostatků. Přestože strávil v Egyptě pouze necelých 10 týdnů, stihl prostudovat bohatý antropologický materiál čítající téměř 1000 jedinců. Více než 300 ostatků z dynastických dob a 150 z křesťanského období nechal zaslat do *Národního muzea ve Washingtonu* a zařadil je do tamních antropologických sbírek. Některé z těchto nálezů si prostřednictvím Jindřicha Matiegky našly cestu do *Anthropologického ústavu* a později do HMČ PřF UK.

Hrdlička se hlásil k českým kořenům a zajímal se o budoucnost českého a slovenského národa. Podporoval hnutí českých krajanů v Severní Americe za získání samostatnosti a vznik Československa a zasloužil se o rozvoj české vědy nejen intelektuální, ale rovněž značnou finanční pomocí. Založil několik fondů na podporu české vědy včetně fondu na zřízení muzea člověka. Návrh na založení *Musea člověka* v Praze, který zaslal dopisem prezidentovi Masarykovi dne 22. 3. 1929⁵ je nejen Zakládací i darovací listinou *Musea člověka*, ale rovněž promyšleným návrhem koncepce budoucího antropologického muzea. Hrdličkou založený *Fond Aleše a Marie* (jeho zesnulé ženy) *Hrdličkových* v hodnotě jednoho milionu korun měl finančně pokrýt náklady nejen na vybudování a provoz muzea, ale také na výzkumné cesty českých badatelů k různým národům světa, kde měly být antropologické sbírky doplňovány. Z dalších Hrdličkových fondů byla dotována činnost *Anthropologického ústavu*, samostatného a na *Museu člověka* nezávislého ústavu, který však byl s muzeem propojen nejen personálně, zejména v osobě jeho ředitele, respektive kurátora Jindřicha Matiegky (1862–1941), ale rovněž vzájemnou podporou ve vzdělávacím úsilí, a také provoz časopisu *Anthropologie* (vycházel v letech 1923–1941), který se stal základní platformou pro publikování

⁴ Po zastávkách v Alexandrii a Káhiře se Hrdlička vypravil do středního Egypta, kde po dobu čtyř týdnů pracoval na archeologické lokalitě v blízkosti vesnice Lišt a zkoumal kosterní pozůstatky staroegyptských obyvatel hrodek ze Střední říše a Pozdní doby. Další lokalitou, kterou v Egyptě navštívil, byla egyptská oáza Chárga, kde rovněž od roku 1907 a pod vedením Metropolitního muzea umění v New Yorku probíhal archeologický výzkum křesťanských hrobů v lokalitě Bagawát. Hrobky z období 4. až 7. století po Kr. sloužily k pohřbu egyptských křesťanů, tzv. Koptů. Hrdlička byl do Chárgy vyslán, aby se podílel na studiu a záchraně přirozeně mumifikovaných těl. Ve volném čase se vedle studia dávných obyvatel oázy věnoval rovněž studiu tehdejšího domorodého obyvatelstva. Vyšetřil 150 místních mužů a zachytil nejen jejich přírodní, sociální a zdravotní podmínky, ale rovněž se zabýval historickým vývojem osídlení oázy a zachytil fyziologické údaje jednotlivců, což je poměrně významné, neboť tyto údaje tehdy ještě netvořily součást antropologie. Dle vrozených znaků obyvatel oázy došel Hrdlička k názoru, že je lze považovat za „ještě věrněji zachované potomky starých Egyptanů než populace nilského údolí“ (Strouhal 1993: 319). Dne 15. 4. 1909 se Aleš Hrdlička zúčastnil schůze Francouzské antropologické společnosti a poukázal na úzké morfologické vztahy mezi populací historického období a současnou populací nilského údolí, u které však předpokládal pozdější míšení (zejména s arabským etnikem). V atmosféře diskuse, kdy se většina badatelů přikláněla k teorii o heterogenním složení staroegyptské populace a střídání jednoho tělesného „typu“ jiným, zastával Hrdlička názor o pomalé změně populačního typu dlouhotrvajícím pronikáním druhotných „typů“. Své závěry publikoval v tomtéž roce (Hrdlička 1909). Svůj výzkum současných obyvatel oázy Chárga publikoval o tři roky později (Hrdlička 1912). O Hrdličkově výzkumu starého Egypta pojednal také Eugen Strouhal (1993). Od Hrdličkových dob antropologické studium historického vývoje osídlení nilského údolí značně pokročilo a jeho výsledky byly později zpochybněny, přesto Hrdličkův výzkum obyvatel oázy Chárga zůstává na svou dobu výjimečným příkladem objektivního a komplexního antropologického studia.

⁵ Archiv Kanceláře prezidenta republiky. Fond KPR, sign. T 402/29, č. j. T 402/29, kart. 170.

antropologických studií, včetně článků zabývajících se egyptskou antropologií, demografií a paleopatologií.

Hrdličkou navržená koncepce muzea zahrnovala čtyři velká oddělení: „fylogenetický vývoj“, „cyklus lidského života“, „plemenné variace“ a „oddělení plemenné patologie a smrti“, jehož součástí se později stala antropologicko-egyptologická sbírka. Muzeum bylo navrženo nikoli jako klasické muzeum, ale charakterizováno jako univerzitní sbírka, která je určena k trvalému uchování a výuce studentů a jejímž hlavním úkolem je přispět k poznání člověka o sobě samém. *Kancelář prezidenta republiky* postoupila Hrdličkův návrh *Ministerstvu školství a národní osvěty*, které pověřilo zřízením *Musea člověka* profesora Jindřicha Matiegku, zakladatele české fyzické antropologie a v letech 1929–1930 rektora *Univerzity Karlovy v Praze*. Matiegka se tak v roce 1929 stal prvním kurátorem *Musea člověka*, v roce 1937 slavnostně otevřeného a přejmenovaného na *Hrdličkovo muzeum člověka Univerzity Karlovy v Praze*, a v této funkci zůstal až do uzavření českých vysokých škol v roce 1939 (více informací o HMČ PřF UK viz Škvařilová (1999 a 2010)).

2.3 Spolupráce Aleše Hrdličky a Jindřicha Matiegky – počátky antropologicko-egyptologické sbírky HMČ PřF UK

Přátelství navázali Hrdlička s Matiegkou již v roce 1896, kdy Hrdlička studoval u Manouvriera v Paříži a při té příležitosti navštívil také rodné Čechy a Moravu. Společný zájem o antropologii stál v pozadí jejich osobního setkání. Hned v následujícím roce zprostředkoval Hrdlička Matiegkovi první výměnu a první zámořský přírůstek do jeho sbírky, peruánské lebky pocházející z *Archeologického ústavu Muzea věd a umění ve Filadelfii*.⁶ V následujících letech se vztah obou badatelů prohluboval a kdykoliv Hrdlička zavítal na evropský kontinent, navštívil svého přítele Matiegku a býval hostem v jeho domácnosti.⁷ Poprvé se tak stalo v roce 1909 při jeho návratu z výpravy do egyptské oázy Chárga a Hrdlička věnoval Matiegkovi sérii mumifikovaných egyptských hlav pocházejících z této lokality. O tomto daru ve svých *Vzpomínkách* napsala velmi zajímavou příhodu Matiegkova dcera Ludmila (Matiegková 1998: 421): „*Jednu z nich (pozn.: mumifikovaných hlav), která náležela asi třicetileté ženě, mi otec daroval. Bylo to již v době, kdy jsem se obírala egyptologií. Ta hlava, namontovaná v zasklené skříňce stála pak na skříni v mém pokoji a byla mi více než dvacet let věrnou družkou. Teprve, když jsme se odstěhovali do Schnellovy*

⁶ Projekt vědecké spolupráce *Philadelphia Museum of Art a University of Pennsylvania* v počátcích existence muzea.

⁷ Hrdlička byl v Praze hostem Matiegkových v letech 1909, 1912, 1919, 1922, 1923 a 1927 (Matiegková 1998: 421).

ulice, nesvědčil jí mlhavý vzduch blízké Stromovky a její pokožka počala vlhnout. Proto, abych ji uchránila před zkázou, odevzdala jsem ji do otcova ústavu a připojila k ostatní sérii.“

V *Inventární knize Anthropologického ústavu* jsou pod inventárními čísly 66 až 73 uvedeny první přírůstky do budoucí egyptologické sbírky HMČ PřF UK: lebka z oázy Chárga, tři lebky z lokality Lišt, dvě lebky z lokality el-Héz nacházející se v oáze Bahríja, jedna mumifikovaná hlava a jedna kost stehenní bez uvedení lokality nálezů. U některých exemplářů je rovněž uvedeno, ze kterého období pocházejí: dvě z lebek pocházejících z Lištu jsou datovány do 12. dynastie (cca 1994–1797 př. Kr.) a třetí do období 13.–20. dynastie (cca 1797–1078 př. Kr.), lebka z oázy Chárga pochází z Římské doby (30 př. Kr.–395 po Kr.) a kost stehenní je datována rovněž do 12. dynastie. Dále je u těchto exponátů uvedena poznámka „*Dar prof. Matiegky podle oznámení ze dne 1. 5. 1919*“.⁸ Tento antropologický materiál pochází z výzkumného pobytu Aleše Hrdličky v Egyptě a do Prahy se dostal prostřednictvím Jindřicha Matiegky a skrze vzájemnou výměnu sbírek mezi Hrdličkou a Matiegkou. Hrdlička se velmi zajímal o slovanskou antropologii a udržoval kontakt s většinou předních slovanských antropologů. Hrdličkovo heslo znělo: „*Slované musí být antropologicky studováni, aby bylo možné poznat jejich tělesné vlastnosti a určit jejich původ a předvídat jejich rozvoj do budoucnosti.*“ (Fetter 1953: 24). Hrdlička s Matiegkou úzce spolupracoval nejen při budování *Musea člověka*, ale rovněž při činnosti *Anthropologického ústavu*. Hrdlička věnoval ústavu velkou část své knihovny a velmi cenné sbírky. Ke sbírkám, které si vyměnili Hrdlička s Matiegkou, patřily rovněž ostatky starověkých Egypťanů. Hrdličkův zájem o antropologii Slovanů Matiegka na oplátku uspokojil kosterním materiálem pocházejícím z asanace Starého a Nového Města pražského na přelomu 19. a 20. století, kterým rozšířil sbírky oddělení fyzické antropologie *Národního muzea ve Washingtonu*.

2.4 Ludmila Matiegková a Jaroslav Černý – dér-el-medínská sbírka

Významnou roli v budování antropologicko-egyptologické sbírky HMČ PřF UK sehrála Matiegkova dcera Ludmila (1889–1960). Po studiu historie, geografie a orientalistiky na *Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze* završila svá studia dizertační prací *Názory starých Egypťanů o duši* (Matiegková 1912). Stala se jednou z prvních posluchaček Františka Lexy, zakladatele české egyptologie, a jednou z prvních českých egyptoložek.⁹ Odborné

⁸ Inventář Anthropologického ústavu PřF UK, s. 2, Archiv HMČ PřF UK.

⁹ Ludmila Matiegková se vědě věnovala pouze soukromě, k čemuž ji pravděpodobně vedly osobní, rodinné a společenské důvody. Pracovala jako učitelka na dívčím gymnáziu Minerva, jehož byla sama absolventkou, a na dívčím lyceu v Holešovicích. Více o osudech Ludmily Matiegkové viz Havlůjová (2005).

zaměření a zájmy jejího otce silně ovlivnily její vlastní bádání, mnoho svých studií věnovala právě staroegyptské antropologii, demografii, farmakologii a antropologii dítěte. Antropologický a lékařský přístup byl přitom v počátcích, nejen české, egyptologie opravdu výjimečný.

Jako jedna z prvních českých egyptoložek podnikla Matiegková tři studijní cesty do Egypta a na Blízký východ, a to v letech 1926, 1927 a 1929.¹⁰ Ze svých studijních pobytů dokázala Matiegková neuvěřitelně vytěžit. Do Prahy si přivezla množství fotografií, poznámek, vědeckých knih a sbírku drobných egyptských předmětů.¹¹ Nejvýznamnějším výsledkem jejího pobytu v Egyptě však bylo navázání spolupráce s Jaroslavem Černým (1898–1970).

Černý, popisovaný lidmi, kteří měli tu čest se s ním osobně setkat či s ním vědecky spolupracovat, jako nesmírně přátelský a lidský člověk, dosáhl závratné kariéry ve svém oboru a patřil k největším znalcům jazyka a písma období staroegyptské Nové říše – novoegyptštiny a hieratického písma. Jako soukromý docent působil na *Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze* a současně se ve 20. letech 20. století v několika sezonách podílel na archeologickém výzkumu IFAO, jak epigrafickém v Káhiře, tak archeologickém přímo v terénu na lokalitě Dér el-Medína. Černý studoval život obyvatel této vesnice královských řemeslníků, kteří v průběhu čtyř set let budovali hrobky egyptských panovníků v nedalekém Údolí králů. Detailně a obšírně znal genealogii, příbuzenské vztahy, zaměstnání i charakterové vlastnosti řady generací více než sedmdesáti místních rodin.¹² Jeho iniciativou získalo *Národní muzeum v Praze* v roce 1937 cennou sbírku archeologických nálezů pocházejících právě z Dér el-Medíny jako oficiální dar od Bernarda Bruyèra (1879–1971), tehdejšího vedoucího výzkumu IFAO v Dér el-Medíně. Vzácný soubor ostrak zaslal Černý nejprve *Orientálnímu ústavu* (dnes *Orientální ústav Akademie věd České republiky*), odkud byly převedeny do *Československého egyptologického ústavu* (dnes *Český egyptologický ústav Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze a Káhiře*, zkráceně ČegÚ FF UK) a následně do NM – NpM. Kosterní a mumifikované ostatky putovaly do *Anthropologického ústavu Univerzity Karlovy v Praze* a později do HmČ PřF UK k antropologickému zkoumání.

¹⁰ O cestách Ludmily Matiegkové do Egypta viz Havlůjová (2009). Ze studijních pobytů Matiegkové v Egyptě se zachovala také rozsáhlá korespondence, popisující její dojmy a zážitky, viz Archiv Národního muzea, Osobní fond Jindřicha Matiegky; a Archiv Univerzity Karlovy, Osobní fond Ludmily Matiegkové (dosud nezpracovaný).

¹¹ Některé hmotné předměty, které si Matiegková přivezla ze svých studijních cest, se v současnosti nacházejí v depozitáři NM – NpM a ve sbírkách ČegÚ FF UK (Havlůjová 2009: 288; Navrátilová 2001: 121).

¹² O životě Jaroslava Černého ve své studii nekomplexněji pojednala Růžová (2010), dále například Žába (1971) či Strouhal – Bareš (1993). Více o výzkumu Černého v Dér el-Medíně viz Černý (1973).

Dle zápisu v *Inventáři Anthropologického ústavu* přibylo do antropologicko-egyptologické sbírky v roce 1926 osm mumifikovaných hlav z hromadných hrobů lokality Dér el-Medína v thébské oblasti. Dle poznámky v záznamu pocházejí z období 20. dynastie (cca 1188–1078 př. Kr.) a byly získány „prostřednictvím Jaroslava Černého a Ludmily Matiegkové“.¹³ Mumifikované hlavy, pocházející převážně z hrobek č. 1135 a 1137, antropologicky prozkoumal profesor Matiegka (1927) a své závěry publikoval v nálezové zprávě IFAO z lokality Dér el-Medína ze sezony 1926. V následujícím roce do sbírky stejnou cestou a ze stejné lokality přibyla kompletní mumifikovaná těla datovaná do samého závěru 20. dynastie a tedy i Nové říše (cca 1543–1080 př. Kr.), případně do rané fáze Třetí přechodné doby (cca 1178–745 př. Kr.).¹⁴ Jak ukázaly pozdější výzkumy (Strouhal – Vyhnánek 1980: 28–35) jednalo se o ostatky jedné ženy ve věku 50–60 let a dvou mužů ve věku 40–50 let a 50–70 let. V roce 1929 získalo HMČ PřF UK ostatky Sennefera, jeho manželky Nefertiti a jejich předpokládaného potomka, pocházející z hrobky č. 1159 v Dér el-Medíně a datované do 18. dynastie (cca 1543–1292 př. Kr.).¹⁵ Trojice ostatků je v inventární knize *Anthropologického ústavu* zapsána pod inventárními čísly MČ II 292 až 294.

Poslední přírůstek do antropologicko-egyptologické sbírky muzea byl zapsán jako dar Bernarda Bruyèra. Tentokrát již v *Inventáři Musea člověka*, datovaném do roku 1933, byl zapsán dar série osmi lebek pocházejících z 18. dynastie.¹⁶

Celkem se tak ve sbírce HMČ PřF UK nacházejí tři kompletní mumifikovaná těla, osm mumifikovaných hlav, kosterní ostatky Sennefera, jeho manželky Nefertiti a jejich společného potomka,¹⁷ osm lebek a větší množství izolovaného kosterního materiálu – zejména párové i nepárové kosti stehenní a několik dalších kostí¹⁸.

Záměrné budování egyptologické sbírky a hluboký zájem o staroegyptskou antropologii a demografii u Jindřicha Matiegky nebyl náhodný. Stejně jako jeho dcera Ludmila byla ovlivněna otcovými odbornými zájmy a s radostí sledovala jeho vědeckou práci, i její otec se mimořádně zajímal o vědecký obor, který si jeho dcera zvolila.

¹³ Inventář Anthropologického ústavu PřF UK, s. 6, inventární čísla 219–226, Archiv HMČ UK.

¹⁴ Inventář Anthropologického ústavu PřF UK, s. 7, inventární čísla 237–239, Archiv HMČ UK.

¹⁵ Inventář Anthropologického ústavu PřF UK, s. 9, inventární čísla 292–294, Archiv HMČ UK.

¹⁶ Inventář Musea člověka PřF UK, s. 3, inventární čísl 174, Archiv HMČ UK.

¹⁷ Jak je zmíněno níže ostatky Senneferovy rodiny byly objeveny ve značně poškozeném stavu: těla nebyla balzamovaná a mumifikace proběhla rozpadem měkkých tkání. Po následném antropologickém vyšetření profesorem Matiegkou lze jejich povahu popsat spíše jako kosterní nežli mumifikované ostatky. Údaj v inventární knize je, patrně samotným Matiegkou, přepsán z označení „mumie“ na „kostra“. Viz Inventář Anthropologického ústavu PřF UK, s. 9, Archiv HMČ UK.

¹⁸ O tomto kosterním materiálu však bohužel nejsou žádné záznamy v inventárních knize Anthropologického ústavu ani Hrdličkova muzea člověka a rekonstrukce cesty tohoto materiálu do egyptologické sbírky muzea, jakožto i dalších předmětů, si žádá podrobnější výzkum.

2.5 Antropologické zkoumání staroegyptských ostatků v Čechách

Na přelomu 20. a 30. let 20. století provedl *Anthropologický ústav* vyšetření staroegyptských ostatků ze sbírek HMČ PřF UK. Prozkoumány byly ostatky Senneferovy rodiny, dále dvacet lebek bez dolních čelistí, jedna bez obličejové části (pět z nich pocházelo z hrobu č. 1137 (Bruyère 1929: 10–12) a čtyři z hrobu č. 1153 (Bruyère 1929: 29–33)), 16 stehenních kostí (z nich 10 párových a 6 lichých). Výsledky tohoto výzkumu uveřejnili Jindřich a Ludmila Matiegkovi v časopise *Anthropologie* v roce 1931 pod názvem *Hrob Sen Nefera a tělesné znaky staroegyptského lidu za doby XVIII. dynastie* (Matiegková – Matiegka 1931, podrobněji se závěrům tohoto vyšetření budu věnovat v kapitolách 2.5 a 4.2.2). Matiegková publikovala v časopise *Anthropologie* ještě několik dalších studií zaměřených na staroegyptskou antropologii a demografii. V roce 1929 vydala článek *Vyšetřování egyptských mumií*, ve kterém se zabývala historií výzkumu mumií (Matiegková 1929b). Ve stejném roce otiskla i popularizační článek *Jakým dojmem působily mumie na první egyptology* v časopise *Ženský obzor* (Matiegková 1929a). Nad tématem *Tělesná zdatnost starých Egyptanů* se zamýšlela ve své studii z roku 1933 (Matiegková 1933) a o dva roky později zveřejnila článek nazvaný *Rozlišování plemen a jeho praktické důsledky ve starém Egyptě* (Matiegková 1935). V poslední zmiňované studii se Matiegková věnovala původu starých Egyptanů a svojí teorii o několika tělesných typech egyptského lidu, v níž je patrný odkaz na práce Aleše Hrdličky v souvislosti s výzkumem domorodého obyvatelstva v oáze Chárga. V roce 1937 publikovala studii *Dítě v starém Egyptě*, v níž navazovala na odborný zájem svého otce o antropologii dítěte (Matiegková 1937a). Struktura knihy sleduje životní cyklus od početí dítěte, jeho zrození, dospívání a duševní vývoj až po smrt. Její dílo je na svoji dobu pozoruhodným propojením fyzické a kulturně-sociální antropologie. Mezi lety 1937 a 1941 vydala ještě několik studií, které se zabývaly staroegyptskou demografií a genealogií (Matiegková 1937b, 1939 a 1941). Její vědecká činnost prakticky končí rokem 1941, kdy zemřel její otec a kdy bylo pozastaveno vydávání časopisu *Anthropologie*.

Na antropologický výzkum z 30. let navázal v 70. letech tým *Národního muzea v Praze*. V roce 1970 až 1974 se uskutečnil na území tehdejšího Československa unikátní výzkum staroegyptských mumií, první svého druhu ve východním bloku, pod vedením archeologa a paleopatologa Eugena Strouhala (Bučil *et al.* 2011: 9–11). Cílem výzkumu bylo zdokumentovat a vyhodnotit veškerý mumifikovaný materiál na území bývalé federace. K získání komplexních výsledků bylo třeba sestavit tým odborníků z různých profesí. V první fázi výzkumu probíhalo dotazníkové šetření v československých paměťových institucích, po kterém následoval svoz mumií z Čech a Moravy do NM – NpM, zatímco za slovenskými

mumiemi museli vědci dojíždět.¹⁹ Kromě vnějšího ohledání podstoupily mumie radiologické vyšetření na *Radiologické klinice Všeobecné fakultní nemocnice a Fakulty všeobecného lékařství Univerzity Karlovy v Praze*. Každá mumie byla snímkována v celé její délce řadou předozadních snímků, některé mumie byly dle technických možností snímkovány rovněž z boku. Hlavní důraz se kladl na zachování původního stavu materiálu a jeho ochranu před zničením. U každé mumie nebo izolované mumifikované hlavy bylo určeno pohlaví a přibližné stáří. Datování mumií bylo konfrontováno s datováním příslušných rakví, jejichž výzkum probíhal paralelně, přičemž v několika případech byl zjištěn možný nesoulad. Mezi sledované skutečnosti patřila také tloušťka vrstev lněných obinadel a jejich prosáknutí tekutou pryskyřicí, vložené amulety a doklady různých mumifikačních technik. Výzkumu se podrobilo celkem 24 kompletních mumií, 29 izolovaných hlav mumií, 32 lidských rukou a 14 nohou, 22 mumifikovaných ryb a plazů, 32 ptáků, 15 koček a psů, tedy celkově úctyhodných 168 objektů (Strouhal – Vyhnánek 1980: 22–23). Z toho tři kompletní mumifikovaná těla, devět mumifikovaných izolovaných hlav, dvě ruce a jedna mumie poštolky obecné pocházely ze sbírek HMČ PŘF UK. Výzkum byl v letech 1974–1979 publikován v několika článcích v egyptologickém časopise *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde*, v roce 1980 v anglicky psané monografii (Strouhal – Vyhnánek 1980) a dále v několika vědecko-populárních časopisech a katalozích.²⁰

¹⁹ Mezi vyšetřovanými slovenskými mumiemi se nacházela i mumie zhruba 25–35letého muže pocházející z Okresního muzea v Topolčanech. Tato mumie byla původně součástí antropologicko-egyptologické sbírky Hrdličkova muzea člověka, pocházela z Dér el-Medíny a byla datována do období 18.–20. dynastie a v roce 1955 byla profesorem Fetterem, tehdejším kurátorem muzea, darována do Topolčan, kde se pod inventárním číslem H.90 stala součástí tamější antropologické sbírky (Strouhal – Vyhnánek 1980: 30–31).

²⁰ U příležitosti výzkumu uspořádalo NM – NpM v roce 1971 výstavu *Staroegyptské mumie*, která následně putovala do Olomouce a slovenského Martina. Vědeckou přípravu a scénář měl na starosti Eugen Strouhal. Veřejnosti byly prezentovány ukázky mumií v souvislosti s pohřebním rituálem a posmrtnými představami starověkých Egyptanů, včetně rentgenových snímků představujících různé aspekty probíhajícího výzkumu. K výstavě byl vydán ilustrovaný katalog seznamující čtenáře s významem mumií a technikami mumifikace (Strouhal 1971a). Kompletní bibliografie profesora Strouhala viz Podhorný (2010).

3 Objevení Senneferovy hrobky a archeologický výzkum lokality Dér el-Medína

3.1 Archeologická lokalita Dér el-Medína

Na západním břehu Nilu naproti Thébám (staroegyptskému *Vasetu*) se v malém údolí za kopcem Kurnet Murai rozkládá lokalita Dér el-Medína, archeologicky patrně jedno z nejlépe probádaných míst v Egyptě (viz příloha 1). Byť nejstaršími archeologickými památkami na lokalitě jsou hrobky ze Střední říše (cca 1994–1797 př. Kr., viz Toivari-Viitala 2011: 2), k největšímu rozkvětu osídlení došlo až v 18. dynastii, v období Nové říše, v souvislosti se založením nového královského pohřebiště známého jako Údolí králů (arabsky *Wādī Bībān al-Mulūk*). Panovník Thutmose I. (cca 1496–1483 př. Kr.) založil v Dér el-Medíně, lokalitě nepříliš vzdálené od královské nekropole, vesnici, v níž se se svými rodinami usadili řemeslníci a umělci, pracující na hrobkách v Údolí králů, Údolí královen a v dalších částech thébské nekropole.²¹

Starověcí obyvatelé Dér el-Medíny nazývali svoji vesnici „*Místo pravdy*“ (𓄏𓄱𓄱𓄱 s.t mAA.t).²² Dnešní název archeologické lokality a odtud také časté označení samotné vesnice Dér el-Medína pochází z arabského pojmenování ptolemaiovského Hathořina chrámu v severní části archeologické lokality (v překladu „městský klášter“), v křesťanské době přeměněného na koptský kostel a klášter (Aufrère – Golvin – Goyon 1991: 152; též Landgráfová – Navrátilová 2011: 119).

Pro popis lokality si vypůjčím slova Jaroslava Černého: „*Dér el-Medína je název údolí táhnoucího se zhruba od jihu k severu a tvořeného na východě pahorkem zvaným Kurnet Murai, na jehož východním svahu se rozkládá vesnice stejného jména, a na západě horstvem, které jsme již viděli z Luxoru a které zachází daleko do Libyjské pouště, jež jest částí Sahary. Na dně údolí vede cesta a nalevo od cesty na svahu pohoří leží pohřebiště Dér el-Medínské,*

²¹ Dělníci pracující na hrobkách v Údolí králů a na ostatních thébských nekropolích pocházeli převážně z Théb a museli každý den docházet na pracoviště z poměrně velké vzdálenosti. Usídlení řemeslníků necelou hodinu pěší cesty od hlavní královské nekropole pomohlo zefektivnit jejich pracovní nasazení.

²² Královské nekropoli se zprvu patrně říkalo „*Velké místo*“ a až později „*Místo pravdy*“. Černý předpokládal, že „*Velké místo*“ mohlo sloužit jako označení vesnice v 18. dynastii, zatímco označení „*Místo pravdy*“ v době vlády Ramessovců (Černý 1973: 73). Harmes z hrobky č. 1159 je ve svých titulech označován jako „*Harmose, představený Velkého místa*“

(𓄏𓄱𓄱𓄱 nebo 𓄏𓄱𓄱𓄱 𓄱𓄱𓄱𓄱 Hr.j s.t aA(.t), viz Bruyère 1929: 27; „*the chief of the Great Place Harmose*“ viz Černý

1973: 73), zatímco Sennefer je označován titulem „*Usir, služebník v Místě pravdy*“ (𓄏𓄱𓄱𓄱 𓄱𓄱𓄱𓄱𓄱𓄱𓄱𓄱 wsjr sDm-aS m

s.t mAA.t). Více k vývoji interpretace termínu „*Místo pravdy*“ (𓄏𓄱𓄱𓄱 s.t mAA.t) viz Černý (1973: 29–34).

naše působiště. *Dér el-Medína* jest arabské jméno a znamená klášter městský; „klášterem“ jest míněn chrám z doby ptolemaiovské, který leží na severním konci při východu z údolí. Slovo „město“ se vztahuje na město Džeme, nyní zvané Medínit Habu, jehož zříceniny pocházejí z 10. stol. po Kr. leží asi 15 nebo 20 minut na jih odtud kolem chrámu Ramesse III.“ (Černý 2007: 24)

3.2 Archeologický výzkum lokality Dér el-Medína

První zprávy o existenci archeologické lokality Dér el-Medína včetně obrazových ilustrací se do Evropy dostaly prostřednictvím *Description de L'Égypte*, vydaného na příkaz císaře Napoleona Bonaparte (Néret 1994: 203–207).²³

Jako první lokalitu patrně podrobněji prozkoumali egyptští domorodci, kteří od počátku 19. století sbírali starožitnosti pro francouzského konzula v Alexandrii Bernardina Drovettiho (1776–1852). Rozsáhlá sbírka, kterou se Drovettimu podařilo v Egyptě nashromáždit a kterou roku 1824 prodal sardinské vládě, je dnes vystavena v Egyptském muzeu v Turíně (*Museo Egizio di Torino*) a patří k největším sbírkám věnujícím se egyptské archeologii a antropologii. Bohužel u většiny z těchto předmětů neznáme přesné nálezové okolnosti podobně jako u dalších sbírek z mnoha egyptských lokalit, které byly v počátcích egyptologie vystaveny vlně cestovatelů, amatérských archeologů, ctižádostivých sběratelů i seriózních zájemců o tajemnou staroegyptskou civilizaci.

První vědecký výzkum této lokality provedl v 60. letech 19. století Auguste Mariette (1821–1881), následovaný v 80. letech Gastonem Masperem (1846–1916) a na počátku 20. století krátce Howardem Carterem (1874–1939).²⁴ Moderní výzkum zahájila v letech 1905 až 1909 expedice turínského muzea pod vedením Ernesta Schiaparelliho (1856–1928), následovaná výzkumem Egyptské památkové služby pod vedením Émila Baraize (1874–1952) v letech 1909 až 1912 a těsně před začátkem první světové války v letech 1912 a 1914

²³ *Description de l'Égypte* (česky *Popis Egypta*), celým názvem *Description de l'Égypte ou recueil des observations et des recherches qui ont été faites en Égypte pendant l'expédition de l'armée française publié par les ordres de sa majesté l'empereur Napoléon le Grand*, je monumentální 23svazkové vědecké dílo vydávané ve Francii v letech 1809–1828. Tato edice byla výsledkem práce komise vědců a umělců, která se účastnila neúspěšného vojenského tažení Napoleona Bonaparte do Egypta v letech 1798–1801. Dílo obsahuje bohatou vědeckou a obrazovou dokumentaci staroegyptských památek, z nichž některé již dnes neexistují. Edice vůbec poprvé zprostředkovala mnohým vzdělaným Evropanům přístup k hlubšímu poznání staroegyptské kultury a položila tak základy moderní egyptologie.

²⁴ Více o bouřlivých a pro mnohé památky destruktivních počátcích egyptologie viz Fagan (2001). O počátcích výzkumu lokality Dér el-Medína viz Černý (2007: 22): „Všichni vlastně jen paběrkovali po dodavatelích Drovettiových, kteří pracovali velmi důkladně, a jen Masperovi a Schiaparellimu se podařilo objevit po jednom neporušeném hrobu, jejichž bohatý obsah jest nyní uložen v museích káhírském a turínském.“ Konkrétně k Dér el-Medíně například Růžová (2010: 58).

Georgem Möllerem (1876–1921) v čele týmu Egyptského muzea v Berlíně (Onderka 2007: 126).

Nejrozsáhlejší archeologický průzkum lokality nicméně proběhl až po skončení první světové války a vedl jej IFAO. Lokalita byla v době zahájení francouzského výzkumu značně poškozena a nezdálo se pravděpodobné, že by vykopávky mohly odhalit nové neporušené hroby.²⁵ Tehdejší ředitel IFAO Pierre Lacau (1873–1963) se proto rozhodl soustředit se na důkladné vyčištění všech hrobů na pohřebišti od písku a kamení, vyprázdnění všech hrobů, jejich přesnou dokumentaci (včetně fotografické) a zaměření, zanesení do celkového plánu pohřebiště a v neposlední řadě i zabezpečení nekropole před nevíтанými návštěvníky. Významnější hrobky byly ponechány otevřené, méně důležité naopak opět zasypány. Tento zpočátku revizní výzkum však daleko přesáhl původní záměr a postupně se přeměnil na systematický výzkum starověkého sídliště. IFAO se od roku 1921 na lokalitu každoročně vracel a pod vedením Bernarda Bruyèra prováděl důkladný archeologický výzkum. V rámci systematického výzkumu lokality (viz příloha 2) byla nejprve prozkoumána v letech 1922–1933 západní nekropole, poté v letech 1934–1935 východní nekropole, v letech 1932–1935 řemeslnická vesnice, v roce 1935 tábořiště v horském průsmyku nedaleko Údolí králů²⁶ (francouzské označení archeologické oblasti *la station du col*), v letech 1939–1940 chrámy a jejich okolí a v letech 1949–1951 tzv. velká jáma (francouzsky *le grand puits*) neboli pozůstatek neúspěšného pokusu o vyhloubení studny, který byl následně využit jako odpadní jáma).²⁷ Zpočátku pracoval na lokalitě Bruyère sám, než se mu dostalo pomoci Švýcara Georgese Nagela (1899–1956), keramologa, a v roce 1925 nadaného epigrafa a filologa Jaroslava Černého.²⁸

²⁵ Na lokalitě Dér el-Medína byly před zahájením výzkumu IFAO ve 20. letech 20. století objeveny pouze dvě neporušené hrobky (Černý 2007: 30). První hrobka (TT 1) náležela rodině Senmedžema, který žil za vlády 19. dynastie (cca 1292–1186 př. Kr.) a druhá patřila architektovi a královskému písaři Chaovi (TT8) z doby 18. dynastie (Dodson 2000:89).

²⁶ Tábořiště poblíž nekropole, v němž řemeslníci pobývali během celého pracovního týdne, aby se ve dnech odpočinku vraceli zpět do vesnice Dér el-Medíny.

²⁷ Výsledky archeologického výzkumu lokality Dér el-Medína Francouzským ústavem orientální archeologie v Káhiře pod vedením Bernarda Bruyèra byly publikovány v edici *Fouilles de l'Institut français d'archéologie orientale du Caire* pod názvem *Rapport sur les fouilles de Deir el-Médineh, 1922–1951*.

²⁸ Na přelomu let 1925 a 1926 pracoval Černý v Egyptě šest měsíců a v dalším roce 1927 čtyři měsíce jako *attaché étranger* pro *Francouzský ústav orientální archeologie v Káhiře*. V té době byl zaměstnán jako úředník *Živnostenské banky*, která mu na oba dlouhé pobyty poskytla neplacené volno. Jelikož však nebylo možné tyto dvě odlišné profese dlouhodobě kombinovat a situace se stala nadále neúnosná, bylo pro Černého velkou úlevou, když v roce 1927 získal dvouletou podporu z fondu na počest 70. narozenin Tomáše Garriguea Masaryka, která mu umožnila věnovat se plně výzkumu v Dér el-Medíně a práci pro egyptskou *Památkovou správu*, v jejímž rámci se soustředil na zpracování hieratických ostrak v *Egyptském muzeu v Káhiře*. Více o životě a výzkumu Jaroslava Černého v Egyptě viz Růžová (2010: 54–78).

3.3 Objevení Senneferovy hrobky

Jak již bylo uvedeno, v době, kdy IFAO zahajoval své výzkumy na lokalitě Dér el-Medína, se nezdálo pravděpodobné, že by místní nekropole skrývala ještě nějakou neporušenou hrobku. O to větší bylo překvapení archeologů, kteří během zimní sezony v roce 1928 při čištění skalní hrobky č. 1159 nacházející se na západním pohřebišti (viz příloha 3, 4 a 6) – již dříve prozkoumaná a nijak výjimečná hrobka náležela jistému Harmesovi (Harmes) – objevili v podlaze pohřební komory zasypaný otvor, který se po vyčištění od nánosů písku ukázal být vchodem k pohřební komoře níže položeného hrobu (k objevu došlo 1. února 1928 kolem druhé hodiny odpolední pod vedením švýcarského archeologa Georgese Nagela, viz příloha 5). Jak se brzy ukázalo, hrobka byla skutečně neporušena. Radost byla o to větší, že se jednalo teprve o třetí neporušenou hrobku objevenou na této lokalitě. K oficiálnímu otevření hrobky došlo o několik dní později, 7. února 1928, za přítomnosti členů a přátel Francouzského ústavu orientální archeologie²⁹ včetně Jaroslava Černého, který byl povolán z Káhiry.

Objevení hrobky je velmi dobře zdokumentováno nejen nálezovou zprávou vedoucího výzkumu (Bruyère 1929: 40–42), ale rovněž slovy Jaroslava Černého (2007: 30, viz příloha 11): „*Ke konci bych se rád ještě zmínil o objevu neporušeného hrobu, jediného, který jsme dosud našli. Při vědeckých výkopech v Dér el-Medíně byly nalezeny vůbec jen tři. Náš byl nejchudší ze všech tří svým obsahem, přece však jsme si mohli na základě něho učiniti alespoň přibližnou představu, co obsahovaly kdysi hroby, jejichž trosky trpělivě vyhrabáváme. Kromě toho jsme zakusili alespoň jednu pocity, napětí a zvědavost archeologa, když uhodí na něco nečekaného.*“³⁰ Podrobný popis nálezu uveřejnil Bernard Bruyère ve své nálezové zprávě hned následujícího roku (Bruyère 1929: 36–73).³¹ Dokonce ještě o rok dříve než Bruyère publikoval zprávu o objevu neporušené hrobky Pierre Jouguet, ředitel IFAO v letech 1928–1940 (Jouguet 1928: 257–259). Keramika nalezená v hrobkách v Dér el-Medíně, včetně hrobky Senneferovy, byla publikována keramologem

²⁹ Otevření hrobky se zúčastnil Pierre Lacau, tehdejší ředitel egyptské *Památkové správy*, Pierre Jouguet, ředitel *Francouzského ústavu orientální archeologie* v Káhiře, Henri Chevrier, vedoucí výzkumných prací v Karnaku, členové archeologických expedic v Medamúdu a Dér el-Medíně: Étienne Drioton, Fernand Bisson de la Roque, Jaroslav Černý, Georges Nagel, Jacques Jean Clère a další návštěvníci.

³⁰ Zmíněný úryvek pochází z přepisu rukopisu přednášky Jaroslava Černého pronesené dne 4. dubna 1932 v Káhiře. Autor sám nikdy nezamýšlel tuto přednášku publikovat, byla uveřejněna až po jeho smrti a rukopis se dnes nachází v archivu Oddělení pravěku a starověku Předního východu a Afriky NM – NpM. Černý, Jaroslav: 2007 „Deset měsíců u výkopů v Egyptě“, in: Mynářová, Jana – Onderka, Pavel (eds.). *Théby. Město bohů a faraonů*, Praha: Národní muzeum, s. 20–33.

³¹ Na internetových stránkách IFAO jsou v naskenované podobě dostupné Bruyèrovy výkopové deníky, včetně pozoruhodných ilustrací a poznámek. Archiv Bernarda Bruyèra (IFAO): <http://www.ifao.egnet.net/bases/archives/bruyere>. (4. 5. 2014)

Georgesem Nagelem (viz Bruyère 1929: 72–73) rovněž v samostatné studii (1938, viz příloha 28).

Pro popis hrobky č. 1159 se vypůjčím slova Hany Navrátilové z jejího, do tohoto okamžiku nejnovějšího a nejkompexnějšího přehledu stavu bádání o Senneferovi (Navrátilová 2007: 128): „*Hrobka číslo 1159 byla vyhloubena ve skále. Má dvě patra, z nichž v horním byl objeven pohřeb jistého Harmose a ve spodním Sennefera a (pravděpodobně) jeho rodiny. Do hrobky spadá 3 metry hluboká přístupová šachta, v jejíž západní stěně se otevírá vstup do „Harmosovy“ komory. Ze západní stěny této pohřební komory sestupuje nepravidelné schodiště o pěti stupních do hloubky 1,7 metru k zaklenutému vstupu o výšce 1,25 metru, který vede dále do pohřební komory o téměř čtvercovém půdorysu a maximální výšce 1,9 metru. Vstup do této spodní pohřební komory byl zazděn a okolnosti objevu se zdály svědčit pro to, že byl objeven neporušený hrob, do něhož od okamžiku pohřbu nikdo nevstoupil.*“ Poměrně skromná nahrubo otesaná hrobka postrádala malovanou nebo reliéfní výzdobu. Cenné svědectví nicméně podaly předměty z pohřebních výbav v komorách obou majitelů hrobky.

Ústřední prostor v hrobce zaujímaly dvě antropomorfní rakve (viz příloha 7 a 8), tzv. černé rakve popsané žlutým písmem (viz příloha 13–16 a 20). Tento typ rakví se objevuje v Nové říši a navazuje na tzv. bílé rakve. Označení obou typů rakví je odvozeno od barvy jejich vnějšího nátěru (Dodson 2000: 89–90). Zatímco přední rakev stála na zemi, vzdálenější spočívala na dřevěných márách a byla překryta bílým plátnem, přes které byl v oblasti prsou přehozen malý čtvercový kus lněné látky s obrazem muže sedícího před obětním stolem a s nápisem odhalujícím jméno majitele hrobky: *Usir* (rozuměj *zesnulý*), *služebník v Místě pravdy, Sennefer* (*wsjr sDm-aS m s.t mAa.t sn-nfr*; viz Bruyère 1929: 42, viz příloha 12). V druhé, menší rakvi spočívaly ostatky ženy, pravděpodobně manželky majitele hrobu, která se dle nápisů na rakvi jmenovala *Nefertiti* (*Nefertiti*, viz Bruyère 1929: 61, viz příloha 20).

Bruyère jako první transliteroval jméno předpokládané Senneferovy manželky jako *Nefertiti* (Bruyère 1929) a tento přepis později přejala řada dalších badatelů včetně Matiegky a jeho dcery (Matiegková – Matiegka 1931). V nejnovějších studiích se objevuje rovněž přepis jména *Neferit* (Navrátilová 2007). Transliterace tohoto ženského egyptského jména je *nfr-jj.t*. Rozdílný přepis vyplývá z odlišných gramatických interpretací jména. Pokud egyptské jméno *nfr-jj.t* přeložíme jako větu s adjektivním predikátem, kde *nfr* je adjektivum a jako predikát nesklonné, a *jj.t* je nominalizované participium a subjekt věty, pak překlad jména *nfr-jj.t* zní patrně „*Krásná je ta, jež přišla*“. Pokud budeme toto jméno chápat jako

infinitiv, tedy *nfr-jj.t (=s)*, překlad bude znít asi „*Ta, jejíž příchod je krásný*“. V této práci se přidržuji varianty jména Nefertiti představené původně Bruyèrem, neboť pod tímto jménem se manželka Sennefera objevuje v odborných publikacích nejčastěji.³²

U hlav obou rakví ležela malá dřevěná truhlička obsahující ostatky malého dítěte. U jejich nohou byla nalezena nemalovaná skříňka z bílého sykomorového dřeva obsahující pár obnošených mužských sandálů, dvě alabastrové nádobky na parfém (viz příloha 27), dva dřevěné vešebty (viz příloha 24–26) a několik perel z náhrdelníku. Na ní leželo sedátko s dřevěnými nohami a koženým sedadlem (viz příloha 32). Zbylý prostor pohřební komory vyplňovaly dřevěná rukojeť velkého ceremoniálního vějíře vykládaná ebenem a slonovinou (viz příloha 23), kamenná obětní deska, dvě vycházkové hole ovinuté proužky plátna, 17 uschlých kytic z větví stromu, jedna dvouuchá amfora s uzávěrem (bez stop po jakémoliv tekutině, viz příloha 29), načervenalý džbán s trychtýřovitým hrdlem a se stopami zrní (pravděpodobné zbytky potravin), dva talíře se zbytky plodů *persey* (oříšky dumové palmy, viz příloha 30) a světlá načervenalá miska rovněž se stopami zrní (Bruyère 1929: 42–45; též Matiegková – Matiega 1931: 321–322).

Odpoledne téhož dne komise přistoupila k otevření Senneferovy rakve a k jejímu bližšímu prozkoumání (viz příloha 17). Rakev Nefertiti byla otevřena až později, dne 6. března 1928 (viz příloha 20). Rakve nebyly vyrobeny na zakázku přímo pro své pozdější majitele, ale jako mnoho dalších rakví z této doby byly zakoupeny již zhotovené a následně byly upraveny pro své budoucí majitele. Na těchto rakvích nebývalo vyznačeno pohlaví zemřelého a teprve dodatečně se na ně dopisovalo jméno majitele. Jednalo se o poměrně běžný typ rakví užitých v hrobkách 18. dynastie v Dér el-Medíně.³³ Přední sykomorová rakev patřící ženě byla kvalitnější a propracovanější než rakev s mužskými ostatky – ženská rakev měla pečlivěji provedenou výzdobu, byla zdobnější (například měla ozdobnější paruku) a obsahovala více nápisů.

Senneferova mumie byla zavinuta v plátěných obinadlech a na hlavu měla přišitou masku, vytvořenou z vrstev plátna a štku, tzv. kartonáž. Na masce nebyly patrné stopy po

³² Uvedená pasáž byla konzultována s Mgr. Renatou Landgráfovou, Ph.D. Výše zmíněný gramatický rozbor přepisu jména Senneferovy manželky je tudíž její interpretací této problematiky. Za konzultaci (viz emailová korespondence ze dne 17. 12. 2013) paní doktorce velice děkuji.

³³ V období Nové říše se objevuje pozoruhodné množství typů rakví užívaných pro pohřební účely. Od konce 17. dynastie do pozdní 21. dynastie (cca 1634–1543 př. Kr.) byly velice oblíbeným typem rakví pro královské pohřby víka rakve typu *riši*, přičemž toto označení pochází z arabského výrazu „opeřený“. V nekrálovských hrobkách se nicméně již během 18. dynastie objevuje větší variabilita užitých rakví. Typ nazývaný „bílé rakve“, antropomorfní rakve napodobující zavinutou mumii s bandáží a maskou na obličej, odkazuje v mnohém na antropomorfní „proto-rakve“ Střední říše. Přibližně od vlády Thutmose III. (cca 1479–1424 př. Kr.) se objevuje nový typ rakví, tzv. „černé rakve“. Označení obou typů rakví je odvozeno od barvy jejich vnějšího nátěru. Poslední datované doklady „černých rakví“ pocházejí z vlády Ramesse II. (cca 1279–1212 př. Kr.) a krátce předtím se objevuje nový typ rakví, tzv. „žluté rakve“. Tento nový typ rakví byl velice oblíbený ve 21. dynastii (viz Niwiński 2004).

zachycení individuálních rysů majitele, obličej zesnulého však byl pozlacen. Na prsou a břichu mumie ležely v několika vrstvách věnce z květin (květinové kytice a girlandy z bílých a modrých lotosů, vinné révy, vrby a *persey*), pod nimiž byl přesně v místě srdce umístěn černý skarab ze serpentinu. Posvátný brouk skarab byl součástí náhrdelníku z modrých a zlacených perel a ze zlaceného dřeva a skla (viz příloha 21–22).³⁴ Na těchto perlových šňůrách byl rovněž upevněn dřevěný zlacený pektorál s vyrytými obětními výjevy. Zbýlý prostor v rakvi vyplňovala podhlavnička z ebenového dřeva (viz příloha 31), dále měrka (viz příloha 23), čtyři kusy žlutého dřeva tvořící úhel (viz příloha 23) a pět miniatur bronzových (toaletních) nádobek. Měrka v délce jednoho egyptského lokte z ebenového dřeva v rakvi mumie naznačuje, že nebožtík byl za svého života zaměstnán jako řemeslník na stavbě královských hrobů v Údolí králů (Bruyère 1929: 56). Předmět je na větší straně popsán žlutou barvou. Text obsahuje obětní formuli, v níž Sennefer žádá boha Usira-Chentiimentia³⁵ o příznivý severní vánek. Na spojitost s řemeslnickou komunitou v Dér el-Medíně odkazuje rovněž umístění čtyř kusů světle žlutého dřeva v hrobce. Dřevěné předměty, patrně z borovice, jsou stejně dlouhé jako měrka, tedy jeden loket, a jsou popsány černým písmem. Čtyři obětní formule vzývají bohy Usira-Chentiimentia, Ptaha, pána pravdy, Amenrea, velkého boha, kterému není rovného, a Harachteje, pána Obou zemí a Héliopole.

Na rozdíl od poměrně zachovalého stavu pohřební výbavy byl stav obou mumií velmi špatný. Senneferovy ostatky byly zabaleny v sedmi vrstvách plátna a sedmi vrstvách obvazů, které však patrně nebyly napuštěny vonnými látkami, a mrtvola nebyla mumifikována, ale pouze vysušena natronem. Na těle byli nalezeni bílí uschlí červi, kteří narušili obal a rozkládající se látky tak přilepily mumii ke dnu rakve. „*Pokožka mrtvoly zmizela a v hrudníku byla černá houbovitá hmota – zbytky plic a kousky modré, nafialovělé hmoty chrupavky hrtanové. Paže byly nataženy a dlaně rukou zkříženy v ohanbí.*“ (Matiegková – Matiegka 1931: 322). Rovněž mumie ženy byla obalena plátny a obvazy, avšak chyběly věnce, maska a další předměty. Stejně jako u Sennefera nebyla mumie balzamována a tělo narušili červi. Na těle byl nalezen náhrdelník z pravých perel, ze zlata, tyrkysu, lapisu lazuli a karneolu. Objeveny byly rovněž dva náramky, jeden ramenní a druhý zápěstní, z perel a drahých

³⁴ Tento pohřební náhrdelník se dnes nachází ve sbírkách pařížského muzea *Louvre*. Skládá se ze tří řad korálek ze skla a zlaceného dřeva, uprostřed je zavěšen skarab ze serpentinu, který dosud nese stopy zlacení. Text na skarabovi nabádá srdce zemřelého, aby se u posmrtného soudu postavilo za zemřelého a vydalo svědectví v jeho prospěch. Publikován např. viz Barbotin 2002: 160–161, katalogové číslo 108).

³⁵ Chentiimentiu (v egyptštině „*Pán* (doslova *Ten, který je vpředu) západu*“), do češtiny též někdy překládaný jako Chontiamentej (v egyptštině „*Pán západních*“) byl původně místním bohem v Abydu, ochráncem místního královského pohřebiště. Západ, *Imentet*, představuje říši zesnulých, tj. „*západních*“. Od Staré říše byl spojován s bohem zemřelých Usirem jako Usir-Chentiimentiu a v podobě tohoto synkretického spojení byl zobrazován jako Usir spolu s jeho atributy. (Janák 2005)

kamenů, a na levém prsteníku dva prsteny, jeden ze zlata a druhý ze směsi zlata a stříbra. Rovněž ostatky dítěte byly poškozeny červy, zachovaly se pouze zbytky hnědé pokožky. Mozek v lebce byl přeměněný na hnědý prášek.

Nápis na čtvercovém kusu lněné látky – *Usir* (rozuměj *zesnulý*), *služebník v Místě pravdy*, *Sennefer* (*wsjr sDm-aS m s.t mAa.t sn-nfr*; viz Bruyère 1929: 42) – spolu s nápisy na některých dalších předmětech z pohřební výbavy naznačují, že Sennefer byl řemeslníkem zaměstnaným při stavbách královských hrobek v thébské nekropoli. Jeho rodokmen zůstává nejistý, avšak lze předpokládat, že žena umístěná s ním v jedné hrobce byla jeho manželka nebo příbuzná. Dětské tělo v malé rakvi umístěné u hlav rakví dospělého muže a ženy snad patřilo jejich společnému potomkovi. Pohřbené dítě bylo patrně jediným potomkem páru a hrob tak nenáležel žádným dědicům a byl dle platného zvyku (k problematice dědictví v Dér el-Medíně viz Barboti 2002: 52) po čase přidělen novému majiteli, Harmesovi, snad jejich vzdálenému příbuznému.

3.4 Senneferova pohřební výbava ve světových muzejních sbírkách

Základní informace o dalším osudu jednotlivých částí pohřební výbavy ze Senneferovy hrobky (viz příloha 9) poskytuje thébský katalog *Porter & Moss* neboli topografická bibliografie starověkých egyptských hieroglyfických textů, soch, reliéfů a maleb, základní a souhrnný pramen pro egyptology obsahující publikované i dosud nepublikované informace o staroegyptských monumentech.³⁶ První dva díly celkem sedmidílné série jsou zaměřené právě thébské nekropoli. Ve druhé části série se autorky věnují rovněž hrobce č. 1159 v Dér el-Medíně a jejímu obsahu (Porter – Moss 1964: 687–688). Další podrobnosti o jednotlivých částech pohřební výbavy lze dohledat v katalozích jednotlivých evropských muzeí (viz příloha 10).

Největší množství předmětů ze Senneferovy pohřební výbavy putovalo do pařížského muzea Louvre (*Musée du Louvre*), Egyptského muzea v Káhiře (*Museum of Egyptian Antiquities*, případně *Egyptian Museum* nebo *Museum of Cairo*) a do pražského NM – NpM. Jeden exponát se nachází ve sbírkách varšavského Národního muzea (*Muzeum Narodowe w*

³⁶ Porter, Bertha – Moss, Rosalind L. B.: *Topographical bibliography of Ancient Egyptian hieroglyphic texts, reliefs, and paintings. Vol. I. – VIII.* Přístupné rovněž on-line na internetových stránkách Griffithova institutu (*The Griffith Institute*): <http://www.griffith.ox.ac.uk/topbib.html> (4. 5. 2014)

Warszawie). Antropologický materiál (kosterní pozůstatky dvou dospělých jedinců, muže a ženy, a mumifikované ostatky dítěte) byly darovány HMČ PřF UK.

Ve sbírkách pařížského muzea *Louvre* se dnes nachází zrestaurovaná Senneferova černá antropoidní rakev se žlutými nápisy (E14026, viz příloha 13–16), jeho pozlacená kartonážová maska (E14007), náhrdelník z modrých a zlacených perel a ze zlaceného dřeva a skla s posvátným broukem skarabem z černého serpentinu (inv. č. E14005 a E14006, viz příloha 21–22), podhlavnička z ebenového dřeva (inv. č. E14003, viz příloha 31), sedátko s dřevěnými nohami a koženým sedadlem E14002, viz příloha 32), jeden dřevěný vešebt (E14004, viz příloha 25–26) a dvě alabastrové nádoby na parfém (E14009 a E14010, viz příloha 27).

Nefertitina černá antropoidní rakev se žlutými nápisy je dnes ve sbírkách varšavského Národního muzea pod inv. č. 138982 (viz příloha 20). Rakev spolu s dalšími předměty z Dér el-Medíny a dalších archeologických lokalit (Edfu a Meir) daroval IFAO, zastoupený Bernardem Bruyèrem, Varšavské univerzitě (*Uniwersytet Warszawski*), odkud putovala právě do sbírek varšavského Národního muzea (Michałowski 1938: 22). Darování archeologických předmětů zprostředkoval polský egyptolog Kazimierz Michałowski (1901–1981), který se v letech 1937–1939 zúčastnil polského výzkumu lokality Edfu v Horním Egyptě.

V Egyptském muzeu v Káhiře jsou uloženy některé další části pohřební výbavy z thébské hrobky č. 1159, zejména čtvercový kus lněné látky s obrazem zemřelého a s jeho jménem (JE³⁷ 54885), čtyři kusy žlutého dřeva tvořící úhel (JE 54861–4) a měrka v délce jednoho egyptského lokte z ebenového dřeva (JE 54860), dřevěná rukojeť ceremoniálního vějíře (JE 54859) a druhý ze Senneferových dřevěných vešebtů (JE 54869).³⁸

Ve sbírkách pražského NM – NpM jsou dvě keramické nádoby ze Senneferovy pohřební výbavy. Prvním předmětem je amfora z hlíny šedavé barvy, na jejímž vnějším povrchu jsou dosud patrné stopy po vylité tekutině. Na vnější stranu nádoby je zapsáno Senneferovo jméno (P 1145; Mynářová – Onderka 2007: 282, viz příloha 29). Druhým předmětem v pražských sbírkách je malý keramický talířek vyrobený z hlíny šedavé barvy, jejíž povrch byl omalován

³⁷ Journal d'Entrée du Musée du Caire.

³⁸ Některé položky ze sbírky Egyptského muzea v Káhiře – JE 54885, 54869, 54860, 54859 – byly publikovány rovněž ve sborníku k příležitosti 100. výročí založení IFAO (Corteggiani 1981: 52–57).

červeně. Na vnitřní straně talířku je zapsáno číslo hrobky a Senneferovo jméno (P 1145; Mynářová – Onderka 2007: 285, viz příloha 30).³⁹

³⁹ Součástí publikace jsou rovněž barevné snímky zachycující oba předměty, viz obrazová příloha mezi s. 240 a 241, bez uvedení paginace – „Amfora ze Senneferovy hrobky“ a „Skupina keramiky z Dér el-Medíny“.

4 Život starověkého obyvatele řemeslnické vesnice Dér el-Medína

4.1 Sennefer v dér-el-medínských egyptologických studiích

Řemeslnická vesnice Dér el-Medína patří vedle pyramidového pole v Gíze, sídliště v Kahúnu (respektive Lahúnu) a sídliště v jižní části Achetatonu (dnes Tell el-Amarně) k nejvýznamnější staregyptským sídlištním lokalitám, které se podařilo objevit a archeologicky prozkoumat. Vedle ostatních doložených sídelních lokalit vyniká Dér el-Medína zejména bohatostí dochovaného literárního, uměleckého a archeologického materiálu, který svým svědectvím pomáhá rekonstruovat mnohé aspekty každodenního života řemeslníků. „*Množství nálezů objevených jak v okolí vesnice, tak na pracovišti řemeslníků umožňuje kromě detailního vhledu do kulturní, politické a ekonomické identity egyptské společnosti, rovněž podrobné informace o pracovních postupech a administrativní organizaci starověkých řemeslníků.*“⁴⁰ Mezi nejvýznamnější pramen informací patří nápisy z hrobek a kaplí, stély, funerální předměty a předměty každodenní potřeby, graffiti, papyry a tisíce literárních, administrativních a soukromých ostrak. Na neliterárních ostrakách se dochovalo množství žánrů – obchodní smlouvy o prodeji a nákupu, soudní záznamy a stížnosti, závěti, dopisy, každodenní poznámky a vzkazy, modlitby, magická zařikání a další texty.⁴¹ Rozsahu literární produkce odpovídá rovněž značná, a pro zbytek starověkého Egypta v tomto období neobvyklá, míra vzdělanosti obyvatel vesnice, a to včetně žen (Davies 1999: xix, více o dokladech gramotnosti obyvatel vesnice viz Donker van Heel – Hering 2003; Dorn – Hoffmann 2006; Mc Dowell 1999; Landgráfová – Navrátilová 2011: 118–160; samostatně o ženách z Dér el-Medíny a jejich sociálním postavení a životě Toivari-Viitala 2001).

O lokalitě Dér el-Medína bylo vydáno množství publikací a řada osudů starověkých obyvatel vesnice je dnes dobře známa a zdokumentována. U mnohých rodin byla na základě písemného materiálu z hrobek a ostrak rekonstruována dlouhá genealogická řada čítající až několik generací. V zásadních prosopografických pracích o Dér el-Medíně bychom však Sennefera z hrobky č. 1159 hledali marně na rozdíl od jeho známějších jmenovců – Sennefera z thébské hrobky TT 99, vysokého a dlouhověkého hodnostáře za vlády Thutmose II.,

⁴⁰ Viz Davies 1999: xviii: „*The mass of documentation uncovered both in the environs of the village and from the royal work sites affords a detailed insight into the cultural, political and economic identity of Egyptian society, in addition to information concerning the working techniques and bureaucratic organisation employed by the ancient craftsmen.*“

⁴¹ Moderní výzkum archeologické lokality Dér el-Medína je zastoupen především nizozemskými egyptology z univerzity v Leidenu (*Leiden University*). Jedním z jejich projektů je elektronická on-line databáze neliterárních textů, které byly zpracovány v rámci výzkumného projektu *A Survey of the New Kingdom Non-literary texts from Deir el-Medina* (<http://www.leidenuniv.nl/nino/dmd/dmd.html>, 4. 5. 2014).

Hatšepsut a Thutmose III. (cca 1483–1424 př. Kr.), a Sennefera z hrobky TT 96, starosty Théb za vlády Amenhotepa II. (cca 1424–1398 př. Kr; viz Rice 1999: 183–184).

Černý se ve své studii o řemeslnické komunitě v Dér el-Medíně, *A Community of Workmen at Thebes in the Ramesside Period*, zmiňuje o Senneferovi pouze stručně v poznámce pod čarou, když identifikuje Sennefera jako druhotného obyvatele Harmesovy hrobky (Černý 1973: 74). Rovněž Benedict Davies se ve své prosopografické studii vesnice Dér el-Medína, *Who's who at Deir el-Medina: a prosopographic study of the royal workmen's community* (Davies 1999), zaměřuje převážně na ramessovské období (vláda 19. a 20. dynastie) a 18. dynastie tak stojí mimo jeho hlavní zájem. Důvodem může být relativně menší množství pramenů, které k této fázi vývoje řemeslnické komunity máme k dispozici (Černý 1973). V Daviesově studii je zmíněn pouze jakýsi Sennefer známý ze stély jistého Ipuje, nalezené v okrsku pozdějšího ptolemaiovského chrámu, jehož identita zůstává nejasná (Davies 1999: 149; též Bruyère 1952: 47, fig. 135; 98). Jméno Sennefer je rovněž bez bližších podrobností zmíněno na podstavci fragmentu vápencové sochy nalezené v dér-el-medínské hrobce č. 1155 (Bruyère 1929: 31; fig. 11).

Jméno Sennefer se objevuje i na dvou fragmentech sochy, které byly nalezeny v zásypu hrobky č. 1323 (hrobka rodiny Houy nefera, viz příloha 33–34). Jeden z fragmentů dřevěné, kdysi pomalované, stojící sochy bez podstavce obsahuje jméno Sennefera a podle Bruyèra, který fragmenty dle stylu provedení datoval do přelomu 18. a 19. dynastie, je pravděpodobné, že se jedná právě o Sennefera z hrobky č. 1159, která je umístěna ve svahu přímo nad hrobkou č. 1323 (viz Bruyère 1937: 59–60).

Navzdory uvedeným skutečnostem se množství badatelů, kteří v průběhu 20. století a na počátku tohoto století zaměřili svoji pozornost na dér-el-medínská studia, věnovalo ve svých studiích nálezům z hrobky č. 1159. Závěry jejich studií pomáhají rekonstruovat život Sennefera, starověkého obyvatele řemeslnické vesnice v Západních Thébách, a jeho předpokládané rodiny. Výsledky antropologických vyšetření poskytují základní údaje o pohlaví, věku a tělesném stavu Sennefera a jeho rodiny. Na základě archeologických dokladů lze vyslovit hypotézy o sociálních a rodinných vazbách těchto obyvatel starověké řemeslnické vesnice. Dér-el-medínské studie zaměřené na výzkum rozmanitých aspektů sociálního života obyvatel vesnice pomáhají zasadit osudy Sennefera nejen do kontextu života této starověké lokality, ale celého starověkého Egypta, v rámci něhož zastávali řemeslníci obývající vesnici, kterou sami nazývali „Místo pravdy“ (s.t mAa.t), postavení privilegované sociální skupiny (Lesko 1994: 15–40).

4.2 Rekonstrukce Senneferova života ve starověkém Egyptě

4.2.1 Vlastnictví a datace hrobky č. 1159

Na základě objevených dokladů došel tým archeologů v čele s Bruyèrem k názoru, že muž, žena a dítě tvořili pravděpodobně rodinu a žili v období pozdní 18. dynastie. Pro určení datace měl na základě rozboru pohřební výbavy několik vodítek. Jedním z nich byla také malovaná scéna na čtvercovém kusu lněné látky (viz příloha 12), která byla přehozena přes rakev v oblasti prsou. Scéna zobrazuje zesnulého sedícího před obětním stolem a na látce je nápis odhalující jeho jméno. Dle Bruyèra je na malbě patrný vliv amarnského stylu, který vznikl za vlády krále Amenhotepa IV.–Achnatona (cca 1359–1342 nebo 1348–1331 př. Kr.). Vzhled Sennefera odpovídá v několika rysech charakteristické umělecké manýře v zobrazování panovníka Achnatona, zejména vyniká netradiční zobrazení postavy, tváří a očí. Bruyère si uvědomoval, že není příliš pravděpodobné, aby scény na Senneferově „pokrývce“ pocházely přímo z amarnské doby.⁴² Pravděpodobnější se mu zdálo, že scény pocházejí spíše z období těsně po smrti panovníka Achnatona (tzv. postamarnského období), z období znovu-osídlení vesnice, kdy bylo umění ještě výrazně ovlivněno předcházejícím stylem (Bruyèra 1929: 48). Navrátilová upozornila rovněž na podobnost malby Senneferovy postavy a výzdoby Maiovy hrobky (TT 338, výzdoba kaple je dnes v Turíně, více viz Tosi 1973), zejména v souvislosti se ztvárněním postav, obličejů, účesů a kompozicí náhrdelníků (Navrátilová 2007: 128). Obě výtvarná provedení tak odpovídají svým uměleckých stylem závěru 18. dynastie.

Bruyère předpokládal, že druhotným majitelem hrobky byl Harmes, k čemuž ho vedly následující skutečnosti: zběžné zazdění vchodu do Senneferovy pohřební komory a jeho nepočtená a neuspořádaná pohřební výbava, která naznačovala, že hrobka byla dotčena již ve starověku, snad již krátce po Senneferově pohřbu. Harmes, pohřbený v horní komoře by tak byl uzurpátorem, který si přisvojil nejen Senneferovu hrobku, ale i část jeho pohřební výbavy. Bruyère připouští jako pravděpodobnou také možnost, že Harmes byl Senneferovým pokrevním příbuzným⁴³ a – po smrti dítěte objeveného ve spodní pohřební komoře hrobky č. 1159, které by tak bylo jediným potomkem pohřbeného páru, hrobka nenáležela žádným

⁴² Řemeslnická vesnice Dér el-Medína byla pravděpodobně za vlády panovníka Achnatona na jistou dobu opuštěna, řemeslníci se přesunuli do nově založeného hlavního města Achetatonu, v dnešní provincii Mínya, a po smrti reformátorského krále a za vlády jeho nástupce Tutanchamona se vrátili do původní osady v thébské oblasti (Bonnet – Valbelle 1975: 433). O vývoji vesnice v amarnském období však neexistuje mezi badateli shoda (Toivari-Viitala 2011: 4).

⁴³ Bruyère se domníval, že Harmes mohl být spíše příbuzným Senneferovy manželky Nefertiti, jejíž jméno bylo objeveno na stéle v hrobce č. 339. Majitelé této hrobky, jistý Houi a Takhalou, u nichž byla zjištěna příbuznost s Harmesem z hrobky č. 1159, by tak byli společnými příbuznými Nefertiti a Harmese (Bruyère 1929: 73).

dědicům – by hrobku zdědil dle platného práva (Bruyère 1929: 44; 1937: 59).⁴⁴ Další spekulací je teorie, že Harmes následně přestěhoval rakve z původní pohřební komory do zadní místnosti, a samotnou hrobku si upravil pro účely vlastního pohřbu (Strouhal 1992: 20). Černý se naopak – na základě nálezového kontextu, zejména neporušeného okolí vstupu do pohřební komory – domníval, že druhotným uživatelem hrobky byl Sennefer (Černý 1973: 74) a že oba pohřby lze datovat do 18. dynastie.⁴⁵

Jacques a Liliane Aubertovi ve své studii o egyptských vešebtech, *Statuettes égyptiennes: chauabtis, ouchebtis*, využili vešebty nalezené v hrobce č. 1159 (viz příloha 24–26) ke zpřesnění datování pohřbu Senneferovy rodiny. Na základě jejich provedení a komparativní analýzy vešebtů a celkového stylu pohřební výbavy datovali hrobku do konce 18. dynastie do období vlády panovníka Tutanchamona (Aubert – Aubert 1974: 61–62; Bruyère 1929, příl. XI). Za prvotního vlastníka hrobky označili Sennefera, jehož hrobka dle nich byla ve starověku uzurpována jistým Harmesem, který využil zmatku v bouřlivém postamarnském období a hrobku si přivlastnil.

Ke shodné dataci hrobky se připojila také Dominique Valbelle, která ve své studii *Les ouvriers de la tombe : Deir el-Médineh à l'époque Ramesside* upozorňuje na skutečnost, že právě v západní části dér-el-medínské nekropole, kde se nachází hrobka č. 1159, bylo objeveno největší množství hrobek z období 18. dynastie (Valbelle 1985:10, ke stejnému závěru dochází též Dodson 2000: 97–98).⁴⁶ Například známá hrobka architekta a královského písaře Cha (TT8), pocházejícího přibližně z doby vlády panovníka Thutmose IV. (cca 1397–1387 př. Kr.), s jehož pohřební výbavou Bruyère ve své nálezové zprávě porovnává pohřební výbavu z hrobky č. 1159 (Bruyère 1929: 44, 47, 56). Chaova hrobka je nicméně oproti Senneferově o něco rozměrnější, pohřební komora je pečlivěji upravená a pohřební výbava je nesrovnatelně početnější a kvalitnější co do provedení (viz nálezová zpráva, Schiaparelli 1927).

Výzkumu dér-el-medínské nekropole pozdní 18. dynastie se věnoval také Aidan Dodson, který analyzoval celkový stav a složení pohřebních výbav a úroveň mumifikace zemřelých ve

⁴⁴ Je nutné zmínit skutečnost, že ani pohřební výbava Harmese podle dochovaných záznamů (Schiaparelli 1927; také Bruyère 1929: 36–40) nevynikala přepychem co do obsahu, ani provedení. Celková podoba hrobky není srovnatelná například s hrobkou architekta a královského písaře Cha, aby bylo možné předpokládat, že původně hrobka č. 1159 obsahovala mnohem luxusnější pohřební výbavu.

⁴⁵ Viz Černý 1973: 74 „*The funerary chamber of „the Servant in the Place of Truth“ Sennufe and his wife is an extension of the chamber of Harmose and is certainly of a later date through still of the XVIIIth Dynasty.*“ Též Valbelle 1985: 15.

⁴⁶ V okolí Senneferovy hrobky č. 1159 – v prostoru mezi hrobkami č. 3, 337, 250 a 325 (plánek viz příloha č. 3) – na západní nekropoli se nacházejí další hrobky, č. 1130–1184, datované do konce 18. dynastie (podrobněji o jednotlivých hrobkách viz Bruyère 1929).

své studii *The Late Eighteenth Dynasty Necropolis at Deir el-Medina and the Earliest „Yellow“ Coffin of the New Kingdom* (Dodson 2000). Zaměřil se zejména na analýzu rakví z pohřebních výbav (viz příloha 13–17, 20) a dle jeho názoru antropoidní rakve s černým podkladem a žlutými nápisy z hrobky č. 1159 typologicky odpovídají druhé polovině 18. dynastie (Dodson 2000: 90–91) a obě patrně pocházejí ze stejné řemeslnické dílny. Špatná kvalita provedených úkonů k zachování tělesných ostatků nejen u Senneferovy rodiny, ale rovněž u dalších zemřelých z této části nekropole vedla Dodsona k teorii o absenci procesu mumifikace v samém závěru 18. dynastie (Dodson 2000: 98). Doklady mumifikace nebyly nalezeny ani na ostatcích zesnulého architekta a královského písaře Cha, jehož sociální status byl podle všeho vyšší než Sennefera. Zesnulí nepodstoupili kromě prostého zavinutí žádné techniky k zachování ostatků a v žádné hrobce na západním pohřebišti Dér el-Medíny z konce 18. dynastie nebyly nalezeny kanopické nádoby na uložení mumifikovaných orgánů, na rozdíl například od pohřbů následující 19. dynastie (cca 1292–1186 př. Kr.).

Na základě výše zmíněných odborných studií a komparativních analýz lze s vysokou pravděpodobností konstatovat, že obyvatelé spodní pohřební komory hrobky č. 1159 v Dér el-Medíně – Sennefer, jeho předpokládaná manželka a potomek – žili na samém konci 18. dynastie a alespoň z části byl Sennefer současníkem panovníka Tutanchamona (cca 1339–1329 nebo 1328–1318 př. Kr.). Takové dataci, resp. chronologickému zasazení, by rovněž napovídala volba jména Senneferovy partnerky. Zvyk pojmenovávat děti jménem mocných králů a královen není časově ani zeměpisně omezen pouze na starověký Egypt. Mnozí rodiče tajně doufají, že svým dětem dávají do vínku spolu se jménem rovněž jakési předurčení ke šťastnému a úspěšnému osudu. Vzhledem k bouřlivým událostem po smrti panovníka Achnatona, zejména za vlády Tutanchamona nástupce Haremheba (cca 1318/1314–1292 př. Kr.), je pravděpodobnější, že Nefertiti se narodila, případně si zvolila toto jméno, ještě za vlády panovníka Achnatona. Vzhledem k relativně krátké vládě panovníka Tutanchamona a nízkému věku zesulé (na základě antropologického vyšetření přibližně 18–20 let, viz kapitola 4.2.2). Tento argument však nutně musí zůstat v rovině spekulací, neboť nemůže sloužit jako spolehlivý ukazatel pro dataci zmíněného pohřbu.

Ačkoli datace nálezů je většinou odborníků na dér-el-medínskou problematiku považována za poměrně spolehlivou, identifikace prvotního majitele horní pohřební komory této hrobky nicméně stále zůstává předmětem odborných egyptologických diskusí.

4.2.2 Antropologický výzkum ostatků z hrobky č. 1159

Jak již bylo dříve zmíněno, *Anthropologický ústav* zastoupený profesorem Matiegkou se již od 20. let 20. století zabýval antropologickým výzkumem staroegyptských ostatků z lokality Dér el-Medína. V roce 1926 provedl vyšetření 6 mumifikovaných hlav pocházejících z hromadných hrobů, převážně z hrobek č. 1135 a 1137. Tyto izolované mumifikované hlavy pocházejí z období 20. dynastie a byly darem od Bernarda Bruyèra, vedoucího výzkumných prací IFAO v Dér el-Medíně. Antropologické vyšetření mělo obohatit archeologický výzkum lokality o nové poznatky a rozšířit možnosti rekonstrukce politického, sociálního a kulturního života vesnické komunity. V samotném francouzském týmu na lokalitě kvalifikovaný odborník na antropologický výzkum scházel. Závěry antropologického vyšetření Matiegka, kterému ve výzkumu významně pomáhala jeho dcera Ludmila, v roce 1927 publikoval v nálezové zprávě IFAO ze sezony 1926 (Matiegka 1927).

Na počátku 30. letech publikovali Matiegka společně se svou dcerou Ludmilou v časopise *Anthropologie* studii o vyšetření staroegyptských ostatků ze sbírek HMČ PřF UK (přehled prozkoumaných ostatků viz kapitola 2.5) pod názvem *Hrob Sen Nefera a tělesné znaky staroegyptského lidu za doby XVIII. dynastie* (Matiegková – Matiegka 1931). Autoři se kromě popisu okolností objevení hrobky, velmi podrobného popisu nálezové situace v samotné hrobce a jednotlivých částí pohřební výbavy věnovali především antropologickému výzkumu staroegyptských ostatků z této hrobky.⁴⁷

„Mumie byly anthropologickému ústavu Karlovy University zaslány zašité do bílého plátna a náležitě označené; těla nebyla balsamována a mumifikace děla se tak, že mumifikované části měkké tkáně se rozpadly v jemný prach a oddělily se od kostí, takže nebylo možno je konservovati.“ (Matiegková – Matiegka 1931: 324).

Z vyšetření provedeného *Anthropologickým ústavem* vyplynulo, že Sennefer byl mužem menšího vzrůstu a rozložitý v ramenou, délka jeho zabalené mumie činila 166 cm, a dle lebky⁴⁸ (viz příloha 18–19) se jednalo o muže středního věku. Jeho chrup byl téměř kompletní⁴⁹, přestože jevil známky opotřebení. *„Obličej střední výšky, s očnicemi*

⁴⁷ Matiegka a Matiegková ve svém článku zmiňují i poměrně úsměvné detaily z uspořádání hrobky (1931: 324): *„Na jedné z cihel u rakve Sen Neferovy, které patrně sloužily k jejímu přesouvání, jsou též stopy lidského výkalu, což snad lze vykládati jako projev staré, ale dosud obvyklé zlodějské pověry.“* O jakou pověru se jedná již autoři bohužel nezmiňují. (Pozn. autora: Snad se jedná o i v pozdějších dobách rozšířenou zlodějskou pověru, tzv. *grumus merdae*, která tvrdí, že pokud zloději za sebou na místě loupeže něco nechají, viníci nebudou dopadeni.)

⁴⁸ Lebka je v dobře zachovalém stavu. Pro mužské pohlaví svědčí rozměry a tvary jednotlivých částí, zejména silné svaly úponové, v mozkové i obličejové části (na kosti jářmové a na dolní čelisti), klenba čela atd. Zachovalost lebečních švů a rozsah jejich srůstání indikuje střední věk.

⁴⁹ Senneferovi již za života chyběl střední horní řezák na pravé straně. Na některých zubech byla usazena silnější vrstva zubního kamene.

zakulacenými, vodorovně položenými, s nose střední výšky a s ostrou spina nasalis.“ (Matiegková – Matiegka 1931: 326) Na temenní kosti měl podélnou nepravidelnou prohlubeninu, patrně starou jizvu způsobenou poraněním nějakým hranatým předmětem. Okraje kloubních ploch jeho dlouhých kostí jevíly mírné zbytnění po revmatickém onemocnění.

Ostatky Senneferovy předpokládané partnerky Nefertiti naznačovaly, že se jednalo o ženu menšího vzrůstu, délka její zabalené mumie činila 160 cm, a gracilního těla. Jak Sennefer, tak Nefertiti byli relativně menšího vzrůstu, což potvrzují rovněž rozměry jejich dlouhých kostí.⁵⁰ Dle lebky se jednalo o mladou ženu, asi mezi 18 a 20 lety. Lebka ženy byla značně poškozená⁵¹, zuby post mortem vypadaly. „*Obličej střední výšky, ocnice málo šikmo položené, zakulaceně rhombické, nos úzký. Dolní čelist nízka.*“ Lepší představu o vzhledu a snad i původu Sennefera a jeho manželky přinese 3D rekonstrukce jejich obličejů, která bude veřejnosti představena na plánované výstavě HMČ PřF UK (více viz kapitola 5.2).

Zabalená mumie dítěte měřila 76 cm a dle vývoje chrupu – prořezávat se začaly teprve řezáky – bylo odhadnuto jeho stáří na 8 až 12 měsíců, pohlaví nebylo identifikováno.

Poslední nezodpovězenou otázkou antropologického výzkumu zůstává, z jakých příčina a v jakých intervalech po sobě zemřeli jednotliví členové rodiny. Výsledky antropologického vyšetření z 30. leth nejsou průkazné, viz Matiegková – Matiegka (1931: 323): „*Na prsou ženinych zjistila komise červené pupence, které by snad nasvědčovaly tomu, že Nefertiti zemřela nějakou nakažlivou nemocí. Snad jí byla zachváčena celá rodina a úmrtí členů následovala rychle po sobě.*“ Lze doufat, že další a modernější antropologická vyešetření přinesou nové poznatky o příčině úmrtí jednotlivých členů rodiny.

4.2.3 Sociální postavení řemeslníka Sennefera z Dér el-Medíny

Jméno zemřelého nám odhalují již dříve zmíněné předměty ze Senneferovy pohřební výbavy. Lněná látka přehozená přes zadní rakev (viz příloha 12) nesla nápis jméno zesnulého obyvatele hrobky: *Usir* (rozuměj *zesnulý*), *služebník v Místě pravdy, Sennefer*

wsjr sDm-aS m s.t mAa.t sn-nfr; viz Bruyère 1929: 42). Termínem

Usir (rozuměj *zesnulý*), *služebník v Místě pravdy* (*wsjr sDm-aS m s.t*

⁵⁰ Dle Manouvrierovy stupnice lze na základě délky dlouhých kostí soudit na výšku Sennefera 162–164 cm, v případě Nefertiti 152–156 cm (Matiegková – Matiegka 1931: 326).

⁵¹ Lebka ženy musela být sestavena z jednotlivých kostí a úlomků, poškozena byla především obličejová část.

mAa.t) byli označováni řemeslníci obývající vesnici dnes známou pod označením Dér el-Medína a zaměstnaní na hrobkách v sousedních thébských nekropolích, především na stavbě královských hrobek v Údolí králů. Černý navrhuje termín (*sDm-aS*) chápat jako „ten, kdo naslouchá volání“, v překladu služebník, případně přeneseně řemeslník (Černý 1973: 29). Bruyère ve své nálezové zprávě překládá nápis z kousku lněné látky ze Senneferovy pohřební výbavy do francouzštiny jako *l'osiris sotem dans la place de justification Sennefer* (Bruyère 1929: 48), přičemž termín (*sDm-aS*) přepisuje jako *sotem*.

Senneferovo jméno obsahovaly rovněž nápisy na rakvi (Bruyère 1929: 49, viz příloha 13–16) a také nápis na černém skarabovi ze serpentinu, který byl součástí náhrdelníku z modrých a zlacených perel a ze zlaceného dřeva a skla a byl nalezen na těle zesnulého v jeho rakvi (viz příloha 21–22). Na zadní straně skaraba je umístěno deset řádků textu, přičemž první řádek se Senneferovým jménem je přepisem staršího oškrábaného textu. Dle druhého slova nápisu jméno původního vlastníka skaraba končilo na „-teti“ (*ttj*). Sennefer si mohl tento posvátný amulet buď přivlastnit, nezapomínejme, že uzurpace byla ve starověkém Egyptě poměrně rozšířeným jevem mezi všemi společenskými vrstvami, nebo ho mohl zakoupit v některé z dílen na levém břehu řeky, kde bylo možné výhodně nakoupit kompletní pohřební výbavu, obvykle pocházející z opuštěných či znesvěcených hrobů (Bruyère 1929: 54).

Jméno jeho partnerky Nefertiti (*Nefertiti*, viz Bruyère 1929: 61) známe pouze z nápisů na její rakvi (viz příloha 20).⁵² Žena není nikde v hrobce určena jako Senneferova manželka nebo jiná příbuzná, je však pravděpodobné, že byla jeho partnerkou.

Na profesi, resp. sociální postavení Sennefera odkazuje kromě celkového charakteru a uspořádání jak hrobky, tak i pohřební výbavy, několik konkrétních skutečností. V první řadě se jedná o měrku z ebenového dřeva, která byla nalezena při těle zesnulého (viz příloha 23). Předmět je na větší straně popsán žlutou barvou. Délka měřidla je 527 mm, tzn. jeden egyptský (královský) loket. Podobné exempláře máme doloženy z královských hrobů v Údolí králů (Amenhotep II., Tutanchamon) i hrobů řemeslníků v Dér el-Medíně (Cha, Sennedžem,

⁵² Jak již bylo uvedeno, rakve nebyly vyrobeny na zakázku přímo pro své pozdější majitele, ale byly zakoupeny již zhotovené a následně byly upraveny pro své budoucí majitele. Na těchto rakvích nebývalo vyznačeno pohlaví zemřelého a teprve dodatečně se na ně dopisovalo jméno majitele.

Nachi), viz Bruyère (1929: 56). Přítomnost královského loktu v pohřební výbavě králů a řemeslníků dle Bruyèra potvrzuje skutečnost, že král byl prvním ze služebníků, takříkajíc velkým pánem společenství řemeslníků v nekropoli (Bruyère 1929: 55–56). Kromě dřevěné měrky byly do rakve k ostatkům uloženy také čtyři kusy žlutého dřeva tvořící úhel (viz příloha 23). Jednotlivé kusy dřeva jsou stejně dlouhé jako měrka, tedy jeden loket, a jsou popsány černým písmem. Nápis na obou předmětech obsahuje obětní formule. Zatímco v případě loktu zesnulý žádá boha Usira-Chentiimentuia (Bruyère 1929: 55), v nápisech na čtyřech kusech žlutého dřeva zesnulý vzývá bohy Usira-Chentiimentuia, Ptaha, pána pravdy, Amenrea, velkého boha, kterému není rovného, a Harachteje, pána Obou zemí a Héliopole. Dle Bruyèra měly tyto předměty symbolický význam a odkazovaly na čtyři svislé pilíře tvořící rohy domu vzkříšení, jehož pánem byl bůh Anup (Bruyère 1929: 57).

Z výše uvedeného vyplývá, že Sennefer je jednoznačně určen jako řemeslník, resp. pracovník, na nekropoli. Stejně jméno i titul se objevují jak na kousku lněné látky uloženém na rakvi zesnulého, tak na rakvi samotné (Ventura 1986: 52–54). O jeho sociálním statutu lze spekulovat na základě celkového stavu, uspořádání a bohatosti výbavy. Již Bruyère se rozhodl pro metodu komparativní analýzy a Senneferovu pohřební výbavu srovnal s pohřební výbavou architekta a královského písaře Cha z období vlády panovníka Thutmose IV. (Bruyère 1929: 44, 47, 56). Pozlacený loket z Chaovy pohřební výbavy kvalitou svého provedení naznačuje, že se jednalo o královský dar a Cha tak pravděpodobně zastával v rámci řemeslnické komunity funkci vedoucího pracovníka, zatímco Sennefer byl pouze členem „řemeslnické posádky“ (Navrátilová 2007: 130). Rovněž některé další předměty ze Senneferovy pohřební výbavy připomínají pohřební výbavu Chaovu. Bruyère se domníval, že dva fragmenty dřevěné sochy nalezené v zásypu přístupové šachty hrobu č. 1159 (Bruyère 1937: 59; dnes uložené ve sbírkách muzea *Louvre* pod inventárním číslem E14686) mohou pocházet se Senneferovy sochy. Socha stylově odpovídá soše nalezené v Chaově hrobce. Chaova hrobka je nicméně oproti Senneferově o kvalitnější co do provedení i obsahu pohřební výbavy. Cha a jeho manželka nebyli, stejně jako Senneferova rodina z hrobky č. 1159 mumifikováni, jako ostatně všechny objevené ostatky z konce 18. dynastie (Dodson 2000:98). Jak v Chaově, tak v Senneferově hrobce bylo objeveno různé množství luxusních předmětů. V případě Sennefera se jednalo zejména o kvalitně vypracovanou rukojeť vějíře, Senneferův náhrdelník se skarabem a pektorálem a ozdobné šperky jeho ženy zhotovené z drahých kovů. Dřevěná rukojeť vějíře vykládaná ebenem a slonovinou snad náležela vějíři používanému v procesích (viz příloha 23). Kvalitně řemeslně zpracované držadlo vějíře je podobné mnohým ztvárněním rukojetí vějířů známých z reliéfů zobrazujících procesí bohů a

faraonů. Sennefer snad mohl zastávat postavení nosiče vějíře v některém z mnoha procesí, např. v procesí svátků Amenhotepa I. (cca 1424–1398 př. Kr.; viz Černý 1927, Valbelle 1985: 2, 20), která se odehrávala v thébské oblasti a spojovala mnohá posvátná místa – chrámy bohů či zádušní chrámy zesnulých panovníků – procesními cestami. „*Aby snad doložil svůj vztah k božstvu, popřípadě výjimečnost svého postavení, mohl si Sennefer přát tuto rukojeť zařadit do své pohřební výbavy. Exkluzivita jeho úkolu byla však relativní, v každém procesí bylo nosičů vějířů několik, a také se v různých hrobkách v Dér el-Medíně podobné tyče našly.*“ (Navrátilová 2007: 128–130)

Pohřební výbava Sennefera dále naznačuje, že i když se nemuselo jednat o jedince vysokého společenského postavení nebo velkého majetku – ačkoli vzhledem k okolnostem nálezů nelze s jistotou odhadnout přesnou podobu původní pohřební výbavy – mohl si očividně dovolit některé kvalitnější materiály, které nebyly nutně součástí pohřební výbavy každého hrobu. Především se jednalo o náhrdelník složený ze tří řad z modrých a zlacených perel a ze zlaceného dřeva a skla, uprostřed byl zavěšen posvátný skarab ze serpentinu, který dosud nese stopy zlacení. K náhrdelníku byl připevněn také dřevěný zlacený pektorál s vyrytými obětními výjevy. Přestože zlacené dřevěné korálky v náhrdelníku byly méně nákladné než ty zlaté, skleněné korálky naznačují, že Sennefer měl alespoň částečný přístup k luxusnějšímu materiálu. Rovněž šperky Senneferovy manželky Nefertiti, byť co do množství relativně skromné, byly zhotoveny z kvalitního materiálu. Součástí Nefertitiny pohřební výbavy byl náhrdelník z pravých perel ze zlata, tyrkysu, lapisu lazuli a karneolu; dále dva náramky, jeden ramenní a druhý zápěstní, z perel a drahých kamenů; a na levém prsteníku dva prsteny, jeden ze zlata a druhý ze směsi zlata a stříbra. Rovněž obě rakve svým typem – tzv. „černé rakve“ – byly za vlády Tutanchamona používány k pohřbům osob s vysokým sociálním statutem (Dodson 2000: 90) – a zhotovením patří k luxusnějším součástem pohřební výbavy.

Na základě rozboru pohřební výbavy Sennefera a jeho rodiny lze konstatovat, že svým pracovním zařazením byl Sennefer řemeslníkem zaměstnaným na stavbě královských hrobek v Údolí králů a přilehlých thébských nekropolích. Patrně nepatřil k nejvlivnějším a nejbohatším představitelům řemeslnické komunity v Dér el-Medíně, nicméně jeho životní úroveň a sociální postavení bylo v roli královského řemeslníka nepochybně vyšší než u většiny běžných obyvatel tehdejšího starověkého Egypta (Navrátilová 2007: 130). Grajetzki ve své studii o pohřebních zvycích ve starověkém Egyptě představuje Senneferovu hrobku jako příklad elitního novoříšského pohřbu (Grajetzki 2003: 80).

4.3 Život starověkého obyvatele řemeslnické vesnice Dér el-Medína

4.3.1 Vývoj osídlení

Starověcí obyvatelé lokality Dér el-Medína nazývali svoji vesnici „*pa demi*“ (*pa dmj*) neboli „*(ta) vesnice*“, zatímco oficiální označení královské nekropole, včetně vesnického osídlení jako administrativní jednotky, znělo „*set maat*“ (*s.t mAa.t*) neboli „*Místo pravdy*“, „*set aat*“ (*s.t aA.t*) neboli „*Velké místo*“, případně „*pa cher*“ (*pa xr*) neboli „*(ta) Nekropole*“ (Černý 1973: 73; Toivari-Viitala 2011: 1).

Nejstarší spolehlivě doložené doklady vesnického osídlení na lokalitě Dér el-Medína pocházejí z období vlády Thutmose I. Panovníkova kartuše byla nalezena na jedné z cihel pocházejících z ohradní zdi spojované s první fází osídlení vesnice (Toivari-Viitala 2011: 4, Valbelle 1985: 2). V průběhu vlády 18. dynastie se vesnice i přilehlá nekropole rozrůstaly, zejména za vlády panovníků Thutmose III., Thutmose IV. a Amenhotepa III. (Landgráfová – Navrátilová 2011: 119). Vývoj vesnice v amarnském období je stále předmětem odborné diskuse (Toivari-Viitala 2011: 4; Bierbrier 1992: 19–26), avšak zdá se pravděpodobné, že alespoň část řemeslnické komunity opustila v období vlády Amenhotepa IV.–Achnatona vesnici a přesunula se do nově založeného hlavního města Achetatonu (více o amarnské vesnici viz Kemp (1987), který lokalitu zkoumá od 70. let 20. století). V sousedství nového hlavního města pochopitelně vzniklo nové královské pohřebiště, na jehož budování se řemeslníci patrně podíleli. Po smrti panovníka Amenhotepa IV.–Achnatona, za vlády jeho nástupce Tutanchamona se vesničané patrně vrátili zpět do Dér el-Medíny. V samém závěru 18. dynastie za vlády panovníka Haremheba došlo v souvislosti s rostoucími rozměry a komplikovanější výzdobou královských hrobek v Údolí králů (Valbelle 1985: 4–5) k administrativní reorganizaci pracovních jednotek a k navýšení počtu členů pracovního týmu řemeslníků (Meskell 1999: 181). Počet domů ve vesnici stoupl na čtyřicet a vesnice získala podobu svého současného uspořádání (Barboti 2002: 24; Toivari-Viitala 2011: 4).

Největší rozvoj vesnice proběhl v ramessovské době, k čemuž nepochybně přispěla rozsáhlá stavební aktivita některých panovníků 19. a 20. dynastie. Například výstavba rozsáhlých pohřbů členů královské rodiny za Ramesse II. (cca 1279–1212 př. Kr.) a Ramesse III. (cca 1185–1153 př. Kr.) podpořila rozvoj a růst řemeslnické vesnice (Landgráfová – Navrátilová 2011: 120). Z této doby pochází také největší množství archeologických dokladů o každodenním životě obyvatel vesnice, kteří si na přilehlých nekropolích budovali rozměrné vícegenerační hrobky. Na konci ramessovského období, na přelomu vlády 20. a 21. dynastie, se vesnická komunita, zřejmě v důsledku nepříznivé politické situace, postupně přesunula za

zdi opevněného komplexu v Medinet Habu (Valbelle 1985: 123–125). Vesnice byla definitivně opuštěna přibližně za vlády panovníka Ramesse XI. (cca 1105–1078 př. Kr.), nicméně zánikem vesnického osídlení zdaleka neustala veškerá aktivita na této lokalitě. Starší stavby byly přeměněny a nově využívány jako místa pohřbu, kaple, chrámy nebo kostely až do křesťanské doby (Toivari-Viitala 2011: 4–6). Významným monumentem na lokalitě je již zmíněný ptolemaiovský Hathořin chrám, který byl v křesťanské době přeměněn na kostel a klášter (Aufrère – Golvin – Goyon 1991: 152). Vesnické osídlení v Dér el-Medíně tedy přetrvalo přibližně 400 let a poskytuje komplexní a rozmanitý pohled na každodenní život ve starověkém Egyptě. Více o dějinách dér-el-medínského osídlení viz Valbelle (1984), Meskell (2000), Uphill (2000) a Toivari-Viitala (2011).

4.3.2 Charakter vesnického osídlení a přilehlých nekropolí

Vesnice obdélníkového půdorysu a se severojižní osou byla obehnaná ohradní zdí ze sušených cihel a hlavní ulici z obou stran uzavíraly brány. Za ohradní zdí se nacházely další objekty: domy, sila a jiné další skladovací prostory, přilehlé nekropole s několika stovkami hrobů, kaple a chrámové komplexy atd. (Meskell 1999: 181). V severovýchodní části archeologické lokality se nachází tzv. velká jáma (francouzsky *le grand puits*), pozůstatek neúspěšného pokusu o vyhloubení studny. Nejpalčivějším problémem řemeslnické vesnice totiž bylo zásobování pitnou vodou, která se musela denně dovážet ze studní v nižších polohách údolí, a byla uskladněna v centrální zásobnici na severním okraji vesnice a ve velkých nádobách před vchody do jednotlivých domů. Tato velká jáma později sloužila jako odpadní prostor a vědci zde našli mnoho cenného archeologického materiálu.

Domy zbudované z kamene, malty a dřeva měly obvykle tři místnosti uspořádané za sebou. Středobodem domu byla přijímací místnost se sloupem uprostřed, za níž následovaly soukromé ložnice, kuchyňské prostory ad. Průčelí se otvírala do hlavní ulice a obvykle přízemní domy byly z vnější strany bíle omítnuty. K obydlí patřily zpravidla také sklep, střešní terasa, velká pec a obilní silo. Obvyklý počet členů domácnosti se pohyboval kolem tří až pěti, případně více členů (o struktuře osídlení a každodenním životě v Dér el-Medíně více viz Bierbrier 1992).

Hrobky na dér-el-medínských nekropolích byly vybudovány v období Nové říše, avšak dle archeologického výzkumu obsahují pohřby nebo části pohřební výbavy z období od 18. dynastie až do křesťanské doby (Meskell 1999: 1). Východní nekropole zbudovaná na svahu přilehlém k vesnici byla určena pro sociálně slabší příslušníky vesnické komunity. Bylo zde

rovněž nalezeno velké množství pohřbů žen a dětí. Západní nekropole byla v období 18. dynastie naopak založena pro pohřby sociálně výše postavených a majetnějších členů řemeslnické komunity (více o vývoji západní nekropole viz například Barboti 2002: 22–23, východní nekropole 29–30). Zatímco hrobky z období 18. dynastie byly určeny nejčastěji pro jednotlivce nebo malé rodiny, hrobky z ramessovské doby byly podstatně rozsáhlejší, obsahovaly mnohdy pohřby i několika generací jedné rodiny (například hrobka TT1 rodiny Sennedžema) a byly v nich patrnější genderové rozdíly v pohřební výbavě (o vývoji zádušního kultu Meskell (1999)).

Relativně skromné stavby s jednoduchým půdorysem měly obvykle před vchodem do zádušní kaple malé nádvoří obklopené nízkou zdí. Jak archeologické nálezy dokládají, nad většinou kaplí, zejména v 19. dynastii, kdysi stály symbolické pyramidky ze sušených cihel. Z dvora nebo kaple vedla svislá šachta do podzemní části hrobky a na ni navazoval vchod do pohřební komory, malé místnosti k uložení ostatků zesnulého a jeho pohřební výbavy. Vnitřní stěny kaple a někdy i pohřební komory byly vyzdobeny malbami a nápisy a vzhledem k řemeslné zručnosti jejich tvůrců patří k nejkrásnějším dokladům umění Nové říše. Motivem výzdoby byla především náboženská témata, ale objevují se zde i scény z každodenního života obyvatel vesnice. Významnou součástí výzdoby jsou rovněž jména a tituly zesnulých, které jsou důležitou pomůckou při identifikaci majitele a při sestavování genealogických přehledů obyvatel Dér el-Medíny (více ke struktuře a dekoraci hrobek viz Meskell 1999: 188–191; Bierbrier 1992: 44–64; Barboti 2002: 30–32; též Kampp (1996)).

4.3.3 Řemeslníci v Údolí králů

Jelikož Sennefer velmi pravděpodobně zastával postavení řemeslníka zaměstnaného při stavbě královských hrobek v Údolí králů, věnuji tuto podkapitolu stručné charakteristice řemeslnické komunity a organizace jejich pracovních povinností.

Pracovní skupiny se netvořily dle odborné specializace jednotlivých členů, ale podle vzoru egyptského loďstva, a proto se jim říkalo „posádka lodě“. Stejně jako byla posádka egyptské lodě rozdělena na veslaře na pravé a na jižní straně lodě, byly i pracovní kolektivy řemeslníků rozděleny na dvě skupiny, resp. „strany“. Tyto skupiny označované jako „pravá strana“ a „levá strana“ odkazují na stranu hrobky, na níž daní řemeslníci pracovali (Barboti 2002: 188). „Strany“ nemusely mít nutně stejný počet mužů. V čele každé z nich stál předák, který řídil probíhající práce, určoval jednotlivým řemeslníkům jejich úkoly, dbal na kvalitu provedení, dohlížel na stav pracovních nástrojů, sledoval dodržování pracovní doby a

podobně. Ke každé jednotce byl přiřazen písař, který obstarával komunikaci předáka s vezírem. Zajímavou úlohu plnil předákův zástupce, který vykonával práci jako ostatní řemeslníci, ale současně vystupoval jak jejich mluvčí, přebíral za ně příděly, odpovídal za pořádek a zastupoval dočasně nepřítomné předáky. Součástí skupiny byly rovněž hlídači, kteří střežili rozestavěné hrobky.

Řemeslníci, specialisté různých odvětví jako kameníci, tesaři, štukatéři, a umělci (sochaři, malíři, kresličí a tvůrci reliéfů) zůstávali v Údolí králů u rozpracované hrobky celý pracovní týden (viz *la station du col*). Do vesnice se vraceli ve dnech odpočinku, tedy každý desátý den, a během náboženských slavností. Počet řemeslníků se v průběhu historie osídlení měnil, pohyboval se nicméně v desítkách osob, přičemž maximální počet byl přibližně 120 (Černý 1973: 101–102). Postavení stavitelů královských hrobek bylo obvykle předáváno z generace na generaci. Řemeslníci usilovali, aby se jejich synové stali jejich nástupci – nadějní kandidáti byli označováni jako „rodáci Pohřebiště“ (Landgráfová – Navrátilová 2011: 123) – a spolu s profesí přejali rovněž péči o rodinnou hrobku či dům. Kromě kandidátů pocházejících přímo z řemeslnických rodin byli řady pracovních oddílů doplňovány rovněž kandidáty zvenčí (Valbelle 1985: 111–112; Černý 1973: 116–117).

Součástí vesnické komunity byli rovněž rodinní příslušníci řemeslníků, především jejich ženy a děti (Toivari-Viitala 2001), a dále různé skupiny pomocných pracovníků, kteří nebyli součástí společenstva řemeslníků, neměli své domy ve vesnici, ale stavěli si je za ohradní zdí nebo v širším okolí vesnice. Řadili se sem jak nekvalifikovaní dělníci, kteří vykonávali fyzicky náročné práce, tak specialisté zajišťující pomocné práce pro řemeslníky (kováři, hrnčíři, výrobci sádry, košíkáři, tkalci, pradláci, zahradníci, strážníci) a lidé přispívající k zásobování vesnice (lovci, rybáři, nosiči vody a potravin). Nejnižší sociální skupinou obyvatel v Dér el-Medíně byli otroci (více k sociálně-ekonomickému postavení obyvatel viz Lesko 1994: 15–40).

Řemeslníci z Dér el-Medíny měli množství výsad, které z nich vytvářely privilegovanou vrstvu obyvatelstva v rámci celého starověkého Egypta. Podléhali přímo králi, jehož jménem je organizoval a řídil vezír, druhý muž v zemi (Lesko 1994: 23–25). Přestože někteří řemeslníci patrně disponovali vlastním hospodářským či zemědělským zázemím blíže k břehu Nilu (McDowell 1992), případně si vyměňovali komodity a produkty v rámci vesnické komunity, hlavní zdroj příjmu obyvatel vesnice pocházel od panovníka. „*V den ustanovení královského řemeslníka obdržel každý do osobního vlastnictví dům ve vesnici, chatrč v sedle nad Údolím králů a hrobku, někdy i další objekty, a movitý majetek – krávu, osla, ovce, kozy a jiná zvířata.*“ (Strouhal 1992: 10) Mzdu dostávali v naturálních dávkách, a to zejména v obilí,

vždy na konci měsíce. Součástí jejich přidělu byly také ryby, zelenina, maso, víno a sůl (více viz Lesko 1994: 20–21).

Odborníci na dér-el-medínská studia již několik desetiletí vedou diskusi o svobodě pohybu královských pracovníků. Zatímco někteří se přiklání buď k myšlence naprostého odloučení a kontroly, nebo naopak zcela volného pohybu, kompromisní řešení této otázky nabídl Günter Burkard (2003). Obyvatelé vesnice patrně nebyli od okolního světa nijak odříznuti a účastnili se profánního i sakrálního života thébského kraje, byť vesnice samotná byla střežena panovníkovými muži – hlídači, dveřníky a policisty (Landgráfová – Navrátilová 2011: 124).

4.3.4 Shrnutí

O životě řemeslnické komunity v Dér el-Medíně tak máme na základě archeologického průzkumu poměrně rozsáhlé informace jak z hlediska administrativního, tak i praktického a každodenního. Známe mnohá jména řemeslníků a jejich rodin, mnohdy dokonce celé genealogické řady, k některým dokážeme přiřadit dům, v němž žili, a hrobku, v níž byli pohřbeni. Z archeologických předmětů nalezených v hrobkách i na sídlišti se dozvídáme, jak žili, stravovali se, oblékali, ale také nad čím přemýšleli a co je trápilo (o nesmírné množství a rozmanitosti dochovaného epigrafického materiálu viz kapitola 4.1). Archeologická lokalita Dér el-Medína tak poskytuje jedinečný a komplexní pohled do každodennosti obyvatele starověkého Egypta.

5 Závěr

5.1 Shrnutí předchozího výzkumu

Ve své bakalářské práci *Dvojitý život Sennefera z Dér el-Medíny* jsem shrnula dosud známá a v odborných publikacích, periodikách a webových databázích zveřejněná fakta, na jejichž základě jsem se následně pokusila rekonstruovat život Sennefera, starověkého obyvatele řemeslnické vesnice v Dér el-Medíně pohřbeného v hrobce č. 1159.

Sennefer, jeho předpokládaná manželka a jejich společný potomek byli objeveni roku 1928 při archeologickém výzkumu lokality Dér el-Medína v thébském regionu, který pod vedením francouzského egyptologa Bernarda Bruyèra organizoval IFAO. Prostřednictvím českého egyptologa Jaroslava Černého, který v rámci výzkumu lokality zpracovával obrovské množství epigrafického materiálu, byla navázána spolupráce mezi IFAO a HMČ PŘF UK, zastoupenými na jedné straně Bernardem Bruyèrem a na straně druhé Jindřichem Matiegkou, kurátorem HMČ PŘF UK. Významným iniciátorem této vědecké spolupráce byla Matiegkova dcera Ludmila, jedna z prvních českých egyptoložek a nadaná soukromá badatelka. Matiegková se během své studijní cesty do Egypta ve 20. letech seznámila přímo na lokalitě Dér el-Medína s Černým a došlo ke zprostředkování velmi plodné spolupráce mezi francouzskými a českými odborníky. V roce 1937 získalo *Národní muzeum v Praze* cennou sbírku archeologických nálezů pocházejících z Dér el-Medíny. Jednalo se o oficiální dar od Bruyèra a IFAO. Vzácný soubor ostrak putoval nejprve do *Orientálního ústavu* (dnes *Orientální ústav Akademie věd České republiky*), odkud byl převeden do *Československého egyptologického ústavu* (dnes ČegÚ FF UK) a následně do NM – NpM. Kosterní a mumifikované ostatky putovaly do *Anthropologického ústavu Univerzity Karlovy v Praze* a později do HMČ PŘF UK k antropologickému zkoumání. Francouzskému týmu totiž chyběl zkušený odborník, který by prozkoumal rozsáhlý antropologický materiál objevený při výzkumu nekropole.

Ke vzniku antropologicko-egyptologické sbírky HMČ PŘF UK kromě Matiegkové významně přispěl svojí vědeckou činností také zakladatel muzea Aleš Hrdlička. Díky dlouholetému přátelství a vědecké spolupráci Hrdličky a Matiegky do *Anthropologického ústavu Univerzity Karlovy v Praze* a později do HMČ PŘF UK již od 20. let 20. století putovaly kosterní a mumifikované lidské ostatky pocházející ze staroegyptských lokalit. Matiegka ostatky podrobil antropologickému vyšetření a závěry publikoval v odborném českém i zahraničním tisku. Antropologicko-egyptologická sbírka HMČ PŘF UK v současnosti obsahuje kosterní a mumifikované lidské ostatky pocházející ze staroegyptských

lokalit Dér el-Medína, Lišt a oáz Chárga a Bahríja a jsou datovány do období Střední říše až Římské doby.

V roce 1929 získalo HMČ PřF UK ostatky Sennefera, jeho manželky Nefertiti a jejich předpokládaného potomka. Jedná se o unikátní nález, neboť spodní neporušená pohřební komora v hrobce jistého Harmese na západní části dér-el-medínské nekropole v zimní sezóně 1928, byla teprve třetí na dané lokalitě objevenou neporušenou hrobkou po rodinné hrobce Sennedžema (TT1) a hrobce architekta a královského písaře Chaa (TT8).

Poměrně jednoduchá a skromná nahrubo otesaná hrobka postrádala malovanou nebo reliéfní výzdobu. V centrální části hrobky byly umístěny dvě antropomorfní rakve, tzv. černé rakve popsané žlutým písmem. Vzdálenější rakev ukrývala mužské ostatky. Nápis na malém čtvercovém kusu lněné látky s obrazem muže sedícího před obětním stolem, který byl přehozen přes rakev s mužskými ostatky, odhalil jméno majitele hrobky: *Usir* (rozuměj *zesnulý*), *služebník v Místě pravdy, Sennefer* (*wsjr sDm-aS m s.t mAa.t sn-nfr*). V sousední rakvi byly uloženy ostatky ženy, pravděpodobně Senneferovy partnerky, která se dle nápisů na rakvi jmenovala Nefertiti (*Nefertiti*, viz Bruyère 1929: 61). V záhlaví obou rakví byla nalezena malá dřevěná truhlička s ostatky malého dítěte, patrně společného potomka páru. Zbylý prostor hrobky byl vyplněn pohřební výbavou: nemalovaná skříňka z bílého sykomorového dřeva (obsahující pár obnošených mužských sandálů, dvě alabastrové nádobky na parfém, dva dřevěné vešebty a několik perel z náhrdelníku), sedátko s dřevěnými nohami a koženým sedadlem, dřevěná rukojeť velkého ceremoniálního vějíře vykládaná ebenem a slonovinou, kamenná obětní deska, dvě vycházkové hole ovinuté proužky plátna, 17 uschlých kytic z větví stromu, jedna dvouuchá amfora s uzávěrem, džbán s trychtýřovitým hrdlem a dva talíře se zbytky plodů. V Senneferově rakvi byla objevena pozlacená pohřební maska, náhrdelník z modrých a zlacených perel a ze zlaceného dřeva a skla se skarabema pektorálem, podhlavnička z ebenového dřeva, měrka (tzv. loket), čtyři kusy žlutého dřeva tvořící úhel, pět miniatur bronzových (toaletních) nádobek a několik vrstev květinových věnců. V Nefertitině rakvi byl nalezen náhrdelník z pravých perel ze zlata, tyrkysu, lapisu lazuli a karneolu, dva náramky, jeden ramenní a druhý zápěstní, z perel a drahých kamenů, a dva prsteny, jeden ze zlata a druhý ze směsi zlata a stříbra. Předměty nalezené v hrobce č. 1159 se dnes nalézají v několika světových muzejích. Největší množství předmětů vlastní Egyptské muzeum v Káhiře a muzeum *Louvre* v Paříži, Nefertitina rakev se nachází v Národním muzeu ve Varšavě a dva předměty (amfora a talířek) patří do sbírky NM – NpM.

Zesnulí obyvatelé hrobky nebyli mumifikováni, jejich těla byla pouze vysušena natronem. Z těchto příčin byly ostatky zesnulých majitelů hrobky nalezeny ve velmi špatném stavu. Antropologickým šetřením na počátku 30. let, které provedl Jindřich Matiegka spolu se svou dcerou Ludmilou, bylo zjištěno, že Sennefer byl mužem středního věku a menšího vzrůstu. Jeho chrup byl kompletní, byť jevil známky opotřebení, a na jeho kostech byly objeveny mírné stopy zbytnění po revmatickém onemocnění. Na temenní kosti měl podélnou nepravidelnou prohlubeninu, patrně starou jizvu. Jeho manželka Nefertiti byla mladá žena ve věku 18 až 20 let, menšího vzrůstu a gracilního těla. Pohlaví jejich společného potomka nebylo možné určit, jeho stáří bylo odhadnuto na 8 až 12 měsíců. Výzkum neprokázal, z jakých příčin a v jakých intervalech po sobě zemřeli jednotliví členové rodiny.

Nápisy na některých předmětech z pohřební výbavy – čtvercový kus lněné látky, měrka, čtyři kusy žlutého dřeva – naznačují, že Sennefer byl řemeslníkem zaměstnaným při stavbách královských hrobek v thébské nekropoli. Jeho rodokmen zůstává nejistý. Žena a dítě nalezené v jeho hrobce byly patrně jeho manželka a potomek. Za předpokladu, že zesnulé dítě bylo jediným potomkem páru a hrob tak nepřípadl žádným dědicům, přešla po čase hrobka na nového majitele, jistého Harmese, snad vzdáleného příbuzného Nefertiti. Identifikace prvotního obyvatele hrobky č. 1159 nicméně zůstává stále předmětem odborné diskuse.

Pohřeb byl datován do samého závěru 18. dynastie do vlády panovníka Tutanchamona. Hlavním argumentem pro toto časové určení pohřbu byla lokace hrobky na pohřebišti, stylová analýza malované scény na čtvercovém kusu lněné látky s obrazem zesnulého a komparativní analýza vešebtů, rakví a celkového stylu pohřební výbavy. Komparativní analýza vybavení Senneferovy hrobky a pohřební výbavy prokázala, že Sennefer byl řemeslníkem zaměstnaným na stavbě královských hrobek v Údolí králů. Pravděpodobně nepatřil k nejvyšší sociální skupině v rámci řemeslnické komunity jako například architekt a královský písař Cha, avšak jeho životní úroveň a sociální postavení bylo v roli královského řemeslníka nepochybně vyšší než u většiny běžných obyvatel tehdejšího starověkého Egypta.

5.2 Pokračování výzkumu

V roce 2009 byl zahájen již druhý systematický výzkum staroegyptských mumií, jehož cílem byla revize poznatků ze 70. let za pomoci počítačové tomografie. Výzkum trval dva roky a byl vyšetřen veškerý mumifikovaný materiál ze sbírek Národního muzea a Městského muzea v Moravské Třebové: 10 kompletních mumifikovaných těl a dvě mumifikovaná dětská těla, desítky mumifikovaných izolovaných hlav, rukou a nohou a desítky mumifikovaných

zvířat (více o výzkumu viz Bučil *et al.* (2011) a Onderka (2012)). Partnerem projektu bylo Diagnostické centrum Mediscan. Konzultantem projektu byl vedoucí prvního výzkumu Eugen Strouhal. Výsledky výzkumu byly představeny na výstavě *Egyptské mumie* v roce 2011, kterou připravil kolektiv autorů pod vedením Pavla Onderky. Tematicky výstava navazovala na výstavu *Staroegyptské mumie*, konanou přesně před 40 lety. Vedle kompletních mumifikovaných lidských těl sedmi dospělých jedinců a jednoho dítěte byly vystaveny také jejich rakve, doplněné o příklady pohřebních výbav. Samostatná část byla věnována kultu posvátných zvířat a mumifikovaný zvířatům. Exponáty pocházely výlučně ze sbírek NM – NpM.

Na výzkum sbírek NM – NpM navazuje vyšetření mumii z Hrdličkova muzea člověka Univerzity Karlovy v Praze. Na konci června 2012 byla převážná část antropologicko-egyptologické sbírky Hrdličkova muzea člověka podrobena vyšetření na počítačovém tomografu. Cílem projektu je navázat na poznatky předešlého výzkumu egyptských mumii ze 70. let a rozšířit je prostřednictvím využití moderních zobrazovacích metod. Skenování byla podrobena celkem 3 kompletní mumifikovaná těla, 11 izolovaných mumifikovaných hlav, 2 částečně zachovalé horní končetiny, mumie poštolky obecné a ostatky dítěte nalezené v hrobce č. 1159.⁵³ Dětské ostatky pravděpodobně náleží potomkovi Sennefera a jeho manželky, avšak jejich příbuznost není archeologicky doložena, respektive v hrobce se nenacházejí žádné nápisy, které by tuto skutečnost dokládaly. Právě prokázání příbuznosti pohřbených jedinců z hrobky č. 1159 je součástí probíhajícího výzkumu. Partneři výzkumu jsou NM – NpM, *Katedra antropologie a genetiky Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Ústav soudního lékařství a toxikologie a Diagnostické centrum Mediscan.*

Vedle publikační činnosti bude jedním z výstupů výzkumu výstava určená široké veřejnosti, která by měla upozornit na zajímavé a unikátních exponáty ve sbírkách menších muzeí. Výstava bude zahájena na přelomu let 2014 a 2015 a součástí expozice bude také prostorová rekonstrukce Senneferovy hrobky v černé a bílé barvě a 3D rekonstrukce obličeje Sennefera a Nefertiti.⁵⁴

Na samotný závěr bych ráda zmínila, jakým směrem by se mohl ubírat budoucí výzkum daného tématu – hrobky, pohřební výbavy a ostatků Sennefera a jeho rodiny, jakož i

⁵³ Tělo dítěte nebylo stejně jako Senneferovo a jeho ženy mumifikováno, ale pouze ovinuto plátny. Do dnešního dne se zachovaly pouze jeho dlouhé kosti, pánevní kosti a zlomky obratlů. Lebka a celá horní polovina těla je však značně poškozena.

⁵⁴ 3D rekonstrukci obličeje provádí Katedra antropologie a genetiky člověka PŘF UK za využití Gerasimovovy metody a softwarové rekonstrukce. Trojrozměrnou rekonstrukci budou doplňovat autentické busty od umělecké sochařky, včetně rekonstruované dobové paruky.

rekonstrukce jejich každodenních životů a společenského postavení ve starověkém Egyptě. Kromě nových informací, které poskytnou moderní antropologická vyšetření, by další údaje mohla přinést zejména kompletní inventarizace předmětů z hrobky č. 1159 ve světových muzejních sbírkách a jejich komparativní a stylová analýza. Dalším potenciálním pramenem jsou pracovní zápisky a osobní korespondence z archivu Bernarda Bruyèra a Jaroslava Černého⁵⁵. Zajímavým, byť vědecky patrně nijak zásadně přínosným, krokem by mohl být překlad všech staroegyptských hieroglyfických nápisů z pohřební výbavy do českého jazyka. Témat je mnoho a metodologické a pramenné přístupy jsou rozmanité a slibné, stejně jako pokračující archeologický výzkum lokality Dér el-Medína.

⁵⁵ Výzkumu osobního archivu Jaroslava Černého v Oxfordu se již věnovala PhDr. Hana Navrátilová, Ph.D.

6 Seznam použité literatury a odborných pramenů

6.1 Použitá literatura

- Aubert, Jacques – Aubert, Liliane: 1974 *Statuettes égyptiennes: chauabtis, ouchebtis*, Paris: Maisonneuve.
- Aufrere, Sydney – Golvin, Jean-Claude – Goyon, Jean-Claude: 1991 *L'Égypte restituée. T. 1., Sites et temples de Haute Égypte*, Paris: Errance.
- Barboti, Christophe (ed.): 2002 *Les artistes de pharaon: Deir el-Médineh et la Vallée des Rois*, Paris: Brepols.
- Bierbrier, Morris: 1992 *The tomb-builders of the Pharaohs*, Cairo: American University in Cairo Press.
- Bonnet, Charles – Valbelle, Dominique: 1975 *Le village de Deir el Médineh: Reprise de l'étude archéologique*, Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale 75, s. 429–446.
- Bruyère, Bernard: 1929 *Rapport sur les fouilles de Deir el-Médineh (1928)*, Fouilles de l'Institut français d'archéologie orientale, Cairo: Institut français d'archéologie orientale.
- 1937 *Rapport sur les fouilles de Deir el-Médineh (1933–1934)*, Fouilles de l'Institut français d'archéologie orientale, Cairo: Institut français d'archéologie orientale.
- 1952 *Rapport sur les fouilles de Deir el-Médineh (1935–1940)*, Fouilles de l'Institut français d'archéologie orientale, Cairo: Institut français d'archéologie orientale.
- Bučil, Jiří *et al.*: 2011 *Egyptské mumie*, Praha: Národní muzeum.
- Burkard, Günter: 2003 „Oh diese Mauern Pharaos. Zur Bewegungsfreiheit der Einwohner von Deir el-Medine“, in: *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Abteilung Kairo*, 59, s. 11–39.
- Corteggiani, Jean-Pierre: 1981 *Centenaire de l'Institut Français d'Archéologie Orientale*, Cairo: Institut français d'archéologie orientale.
- Černý, Jaroslav: 2007 „Deset měsíců u výkopů v Egyptě“, in: Mynářová, Jana – Onderka, Pavel (eds.). *Théby. Město bohů a faraonů*, Praha: Národní muzeum, s. 20–33.
- 1973 *A Community of Workmen at Thebes in the Ramesside Period*, Caire: Institut français d'archéologie orientale.
- Davies, Benedict: 1999 *Who's who at Deir el-Medina: a prosopographic study of the royal workmen's community*, Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten.
- Dodson, Aidan: 2000 „The late 18th dynasty necropolis DeM and the earliest „yellow“ coffin of the New Kingdom“, in: Demarée, Robert – Egberts, Arno (eds.). *Deir el-Medina in the third millenium AD*, Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, s. 89–100.

- Donker van Heel, Koenraad – Haring, Ben J. J.: 2003 *Writing in a workmen's village: scribal practise in Ramesside Deir el-Medina*, Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten.
- Dorn, Andreas – Hofmann, Tobias: 2006 *Living and writing in Deir el-Medine: socio-historical embodiment of Deir el-Medine texts*, Basel: Schwabe.
- Fagan, Brian M. 2001: *Oloupený Nil. Vykradači hrobů, turisté a archeologové v Egyptě*. Praha: Mladá fronta.
- Fetter, Vojtěch: 1953 *Dr. Aleš Hrdlička, světový badatel ve vědě o člověku*, Praha: Orbis.
- Grajetzki, Wolfram: 2003 *Burial customs in ancient Egypt: life in death for rich and poor*, London: Duckworth.
- Havlůjová, Hana: 2005 *Okouzlení Egyptem. Ludmila Matiegková*. Praha: Set Out.
- 2009 „Ludmila Matiegková, česká soukromá badatelka a její studijní pobyty v Egyptě ve 20. letech 20. století“, in: Jůnová Macková, Adéla – Navrátilová, Hana – Havlůjová, Hana – Jůn, Libor (eds.). „*Krásný, báječný, nešťastný Egypt!*“ *Čeští cestovatelé konce 19. a první poloviny 20. století*, Praha: Libri, s. 386–400.
- Hrdlička, Aleš: 1909 „Note sur la variation morphologique des Egyptiens depuis le temps préhistoriques ou prédynastiques“, *Bulletins et mémoires de la Société d'anthropologie de Paris X*, s. 143–144.
- 1912 „The natives of Kharga, Oasis, Egypt“, *Smithsonian Miscellaneous Collections* 59/1, I–VI, s. 1–118.
- Janák, Jiří: 2005 *Brána nebes: Bohové a démoni starého Egypta*, Praha: Libri.
- Jouguet, Pierre: 1928 „Rapport sur les travaux de l'Institut français d'archéologie orientale du Caire durant l'année 1928“, *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 72e année, N. 3, s. 255–269.
- Kampp, Friederike: 1996 *Die thebanische Nekropole zum Wandel des Grabhedankes von der XVIII. bis zur XX. dynastie. Tl. 1 a 2*, Mainz am Rhein: Zabern.
- Kemp, Barry: 1987 „The Amarna Workmen's in Retrospect“, in: *Journal of Egyptian Archaeology* 73, s. 21–50.
- Landgráfová, Renata – Navrátilová, Hana (eds.): 2011 *Srdečné pozdravy ze země na Nilu. Korespondence starých Egyptanů*. Praha: FF UK.
- Lesko, Leonard H.: 1994 *Pharaoh's workers : the villagers of Deir el Medina*, London: Cornell University Press.
- Manley, Bill: 1996 *The Penguin historical atlas of Ancient Egypt*, London: Penguin Press.
- Matiegka, Jindřich: 1927 „Les procédés de momification dans les tombeaux de la XXe dynastie à Deir el Médineh (Thèbes, Haute-Égypte)“, in: Bruyère, Bernard (ed). *Rapport sur*

- les fouilles de Deir el Médineh (1926)*, Caire: Institut français d'archéologie orientale, s. 57–59.
- 1929 „Dr. Aleš Hrdlička“, *Anthropologie* VII, s. 6–78.
- Matiegková, Ludmila: 1912 *Názory starých Egyptanů o duši*, Praha: Univerzita Karlova v Praze.
- 1929a „Jakým dojmem působily mumie na první egyptology“, *Ženský obzor* 24/5–6, s. 66–69.
- 1929b „Vyšetřování egyptských mumií“, *Anthropologie* VII, s. 237–253.
- 1933 „Tělesná zdatnost starých Egyptanů“, *Anthropologie* XI, s. 197–215.
- 1935 „Rozlišování plemen a jeho praktické důsledky v starém Egyptě“, *Anthropologie* XIII, s. 54–68.
- 1937a *Dítě ve starém Egyptě*, Praha: Univerzita Karlova v Praze.
- 1937b „Stély jako pomůcky genealogické“, *Anthropologie* XV, s. 204–222.
- 1939 „Náhrobek rodiny Ikr-wr-ovy jako doklad rozvětvení egyptské rodiny“, *Anthropologie* XVII, s. 97–103.
- 1941 „Další příspěvek k starému egyptskému rodokmenu Ikr-wr-ovu“, *Anthropologie* XIX, s. 98–108.
- 1998 *Vzpomínky*, Praha: Hrdličkovo muzeum člověka UK.
- Matiegková, Ludmila – Mateigka, Jindřich: 1931 „Hrob Sen Nefera a tělesné znaky staroegyptského lidu za doby XVIII. dynastie“, *Anthropologie* IX, s. 320–337.
- McDowell, Andrea G.: 1992 „Agricultural Activity by the Workmen of Deir el-Medina“, in: *Journal of Egyptian Archaeology* 78, s. 195–206.
- 1999 *Village life in Ancient Egypt. Laundry Lists and Love Songs*, Oxford: Oxford University Press.
- Meskel, Lynn: 1999 *Archaeologies of Life and Death*, *American Journal of Archaeology* 103, s. 181–199.
- 2000 „Spatial Analyses of the Deir el-Medina Settlement and Necropoleis“, in: Demarée, Robert – Egberts, Arno (eds.). *Deir el-Medina in the third millenium AD*, Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, s. 259–275.
- Michałowski, Kazimierz: 1938 *Zbiory sztuki starożytnej: przewodnik*, Warszawa: Muzeum Narodowe w Szczecinie.
- Mynářová, Jana – Onderka, Pavel (eds.): 2007 *Théby, Město bohů a faraonů*, Praha: Národní muzeum.

- Nagel, Georges: 1938 *La céramique du Nouvel Empire a Deir el-Medineh*, Caire: Institut français d'archéologie orientale.
- Navrátilová, Hana: 2001 *Egypt v české kultuře přelomu devatenáctého a dvacátého století*, Praha: Set Out.
- 2007 „Sennefer“, in: Mynářová, Jana – Onderka, Pavel (eds.). *Théby. Město bohů a faraonů*, Praha: Národní muzeum, s. 128–130.
- Néret, Gilles: 1994 *Description de l'Égypte (publiée par les ordres de Napoléon Bonaparte)*, Köln: Taschen.
- Niwiński, Andrzej (ed.): 2004 *Sarcophagi della XXI dinastia*, Torino: Ministero per i Beni e le Attività Culturali.
- Onderka, Pavel: 2007 „Dér el-Medína“, in: Mynářová, Jana – Onderka, Pavel (eds.). *Théby. Město bohů a faraonů*, Praha: Národní muzeum, s. 124–127.
- Podhorný, Radek: 2010 „List of scientific publications by Prof. MuDr. PhDr. Eugen Strouhal, Dr.Sc.“, *Anthropologie* 48/2, s. 69–90.
- Porter, Bertha – Moss, Rosalind L. B.: 1964 *Topographical bibliography of Ancient Egyptian hieroglyphic texts, reliefs, and paintings. Vol. I. – The Theban necropolis. Part 2. – Royal tombs and smaller cemeteries*. Oxford: Griffith Institute.
- Rice, Michael: 1999 *Who's who in Ancient Egypt*, New York: Routledge.
- Růžová, Jiřina: 2010 *Písař Místa pravdy. Život egyptologa Jaroslava Černého*, Praha: Libri.
- Schiaparelli, Ernesto: 1927 *Relazione sui lavori della Missione archeologica italiana in Egitto (anni 1903-1920). Vol. 2., La Tomba intatta dell'architetto Cha nella necropoli di Tebe*, Torino: Museo Egizio di Torino.
- Smith, Grafton E: 1924 *Egyptian Mummies*, London: George Allen and Unwin Ltd.
- Strouhal, Eugen: 1971a *Staroegyptské mumie*, Praha: Náprstkovo muzeum.
- 1971b „Výzkum a výstava staroegyptských mumii z československých sbírek“, *Nový Orient* 26/4–5, s. 151–156.
- 1992 *Tvůrci hrobů egyptských králů: Jaroslav Černý a Dér el-Medína*, Praha: Náprstkovo muzeum.
- 1993 „Aleš Hrdlička a výzkum starého Egypta“, *Nový Orient* 48/10, s. 317–320.
- Strouhal, Eugen – Bareš, Ladislav: 1993 „Život a dílo profesora Jaroslava Černého“, *Nový Orient* 48/1, s. 1–3.
- Strouhal, Eugen – Vyhnánek, Luboš: 1980 „Egyptian mummies in Czechoslovak collections“, in: Čejka, Jiří (ed.). *Sborník Národního muzea v Praze*, Praha: Národní muzeum [Přírodní vědy 35], s. 1–199.

- Škvařilová, Božena: 1999 „Hrdličkovo muzeum člověka Univerzity Karlovy“, in: Petráň, Josef (ed.). *Památky Univerzity Karlovy*, Praha: Karolinum, s. 245–247.
- 2010 *Hrdličkovo muzeum člověka Univerzity Karlovy*, Praha: HMČ UK.
- Tosi, Mario: 1973 *La Cappella di Maia*, Torino: Museo Egizio di Torino.
- Toivari-Viitala, Jaana: 2001 *Women at Deir el Medina: a study of the status and roles of the female inhabitants in the workmen's community during the Ramesside period*, Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten.
- Toivari-Viitala, Jaana: 2011 „Deir el-Medina (Development)“, in: Weindrich, Willeke (ed.). *UCLA Encyclopedia of Egyptology*, Los Angeles, s. 1–15. (Dostupné on-line: <http://escholarship.org/uc/item/6kt9m29r>, 4. 5. 2014).
- Uphill, Eric P.: 2000 *Some Matters Relating to the Growth and Walls of Deir el-Medina*, in: Demarée, Robert – Egberts, Arno (eds.). *Deir el-Medina in the third millenium AD*, Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, s. 325–330.
- Valbelle, Dominique: 1985 *Les ouvriers de la tombe: Deir el-Médineh a l'époque Ramesside*, Caire: Institut français d'archéologie orientale.
- Verner, Miroslav, Bareš, Ladislav, Vachala, Břetislav: 2007 *Encyklopedie starověkého Egypta*, Praha: Libri.
- Žába, Zbyněk: 1971 „Profesor Jaroslav Černý“, *Nový Orient* 26/1, s. 20–23.

6.2 Odborné prameny

- Archiv Hrdličkova muzea člověka Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze - Inventář Anthropologického ústavu PřF UK a Inventář Musea člověka PřF UK.
- Archiv Kanceláře prezidenta republiky.
- Archiv Institut français d'archéologie orientale (IFAO), Archiv Bernarda Bruyèra (<http://www.ifao.egnet.net/bases/archives/bruyere>, 4. 5. 2014).
- Archiv Národního muzea – Osobní fond Jindřicha Matiegky.
- Archiv Univerzity Karlovy – Osobní fond Ludmily Matiegkové.

6.3 Internetové zdroje

- Archiv Institut français d'archéologie orientale (IFAO), Archiv Bernarda Bruyèra (<http://www.ifao.egnet.net/bases/archives/bruyere>

Porter, Bertha – Moss, Rosalind L. B.: *Topographical bibliography of Ancient Egyptian hieroglyphic texts, reliefs, and paintings. Vol. I. – VIII.*

<http://www.griffith.ox.ac.uk/topbib.html>

Program mzinárodního workshopu *Building Czechoslovak Anthropology*, který se konal na podzim roku 2013 v Praze.

https://sites.google.com/a/natur.cuni.cz/building_anthropology/programme

Projekt univerzity v Leidenu (*Leiden University*) – on-line databáze neliterárních textů, které byly zpracovány v rámci výzkumného projektu *A Survey of the New Kingdom Non-literary texts from Deir el-Medina*.

<http://www.leidenuniv.nl/nino/dmd/dmd.html>

Toivari-Viitala, Jaana: 2011 „Deir el-Medina (Development)“, in: Weindrich, Willeke (ed.). *UCLA Encyclopedia of Egyptology*, Los Angeles, s. 1–15.

<http://escholarship.org/uc/item/6kt9m29r>

7 Seznam zkratek

ČEgÚ FF UK	Český egyptologický ústav Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze a Káhiře
HMČ PřF UK	Hrdličkovo muzeum člověka Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze
IFAO	Francouzský ústav orientální archeologie v Káhiře (<i>Institut français d'archéologie orientale du Caire</i>)
NM – NpM	Národní muzeum – Náprstkovo muzeum asijských, afrických a amerických kultur v Praze

8 Seznam příloh

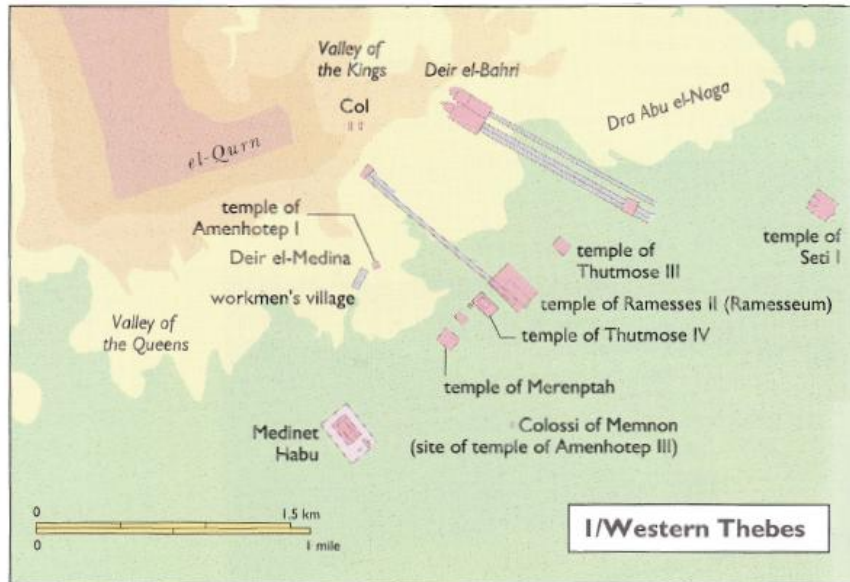
1. Mapa thébské oblasti
2. Mapa archeologické lokality Dér el-Medína
3. Částečný plán západní nekropole v Dér el-Medíně zachycující umístění hrobky č. 1159 na pohřebišti
4. Umístění hrobky č. 1159 na dér-el-medínské nekropoli
5. Nákres hrobky č. 1159
6. Vstup do hrobky č. 1159
7. Nákres nálezového kontextu ve spodní komoře hrobky č. 1159
8. Fotodokumentace nálezového kontextu ve spodní komoře hrobky č. 1159 – na snímku jsou zachyceny obě rakev a pohřební výbava
9. Přehled pohřební výbavy z hrobky č. 1159 dle Bruyèra
10. Přehled pohřební výbavy z hrobky č. 1159 – předměty ve světových muzejních sbírkách
11. Objevení Senneferova hrobu slovy Jaroslava Černého
12. Čtvercový kus lněné látky s postavou zesnulého a s nápisem
13. Senneferova rakev
14. Senneferova rakev
15. Senneferova rakev
16. Senneferova rakev
17. Senneferův pohřeb
18. Senneferova lebka
19. Senneferova lebka
20. Nefertitina rakev a její pohřeb
21. Náhrdelník z perel se skarabem a pektorálem
22. Náhrdelník z perel se skarabem
23. Loket (uprostřed) a čtyři kusy žlutého dřeva; dřevěná rukojeť vějíře
24. Senneferův vešebt I
25. Senneferův vešebt II
26. Senneferův vešebt II
27. Alabastrové nádoby na parfémy
28. Keramika z hrobky č. 1159
29. Keramika z hrobky č. 1159 – amfora ze sbírek NM – NpM
30. Keramika z hrobky č. 1159 – talířek ze sbírek NM – NpM
31. Senneferova podhlavnička

32. Senneferovo sedátko
33. Dřevěná socha s nápisem Sennefer – považována za součást pohřební výbavy Sennefera z hrobky č. 1159
34. Dřevěná socha s nápisem Sennefer – považována za součást pohřební výbavy Sennefera z hrobky č. 1159

9 Přílohy

Příloha č. 1

Mapa thébské oblasti (Manley 1996: 78).

Příloha č. 2

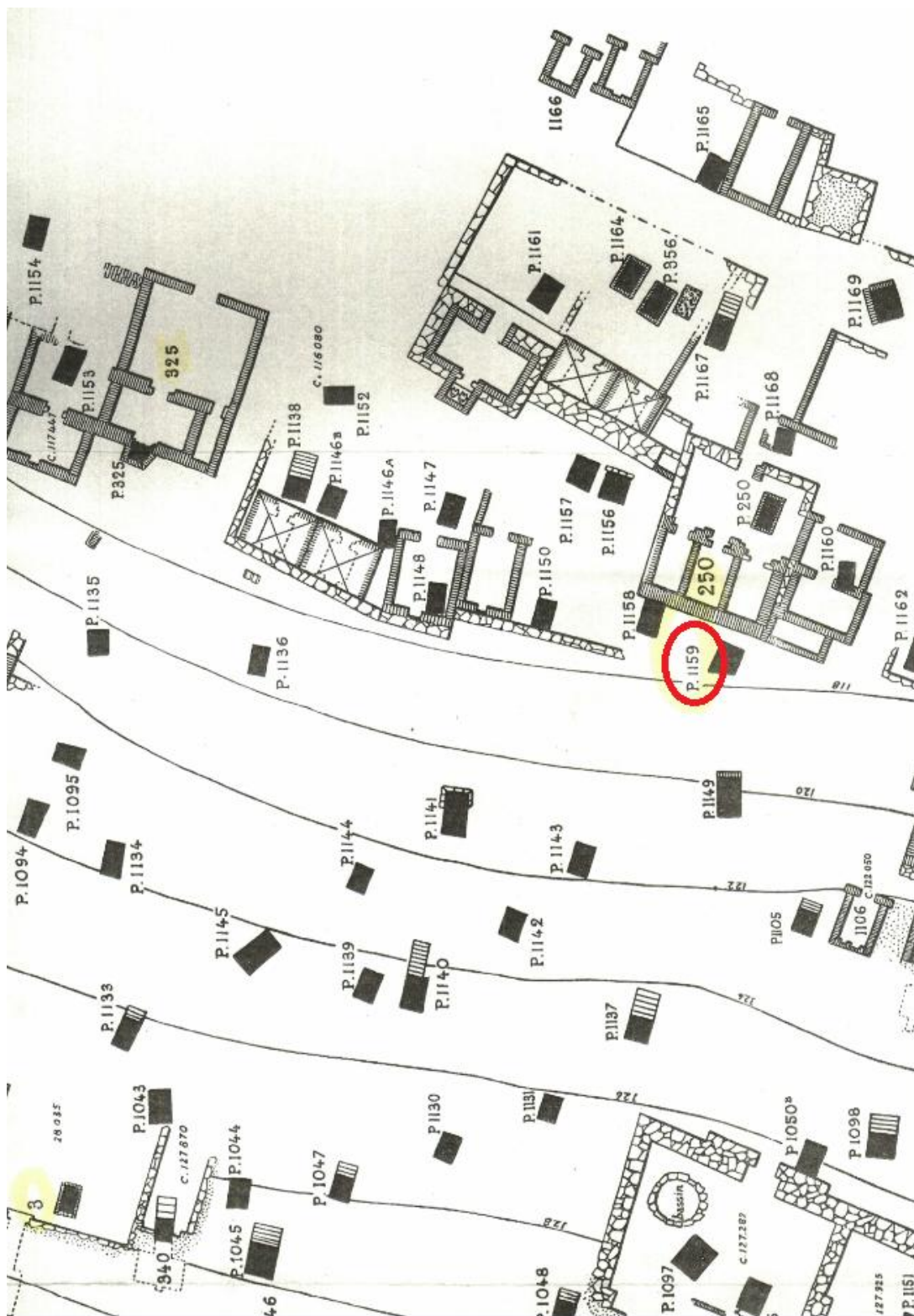
Mapa archeologické lokality Dér el-Medína (Toivari-Viitala 2011: 2).

Figure 1. The site of Deir el-Medina. 1 = Village; 2 = Western Cemetery; 3 = Eastern Cemetery; 4 = Votive Chapels; 5 = Ramesside Cemetery; 6 = Ptolemaic Hathor Temple; 7 = Hathor Chapel of Sety I; 8 = Great Pit; 9 = Tombs of the Saite Princesses.

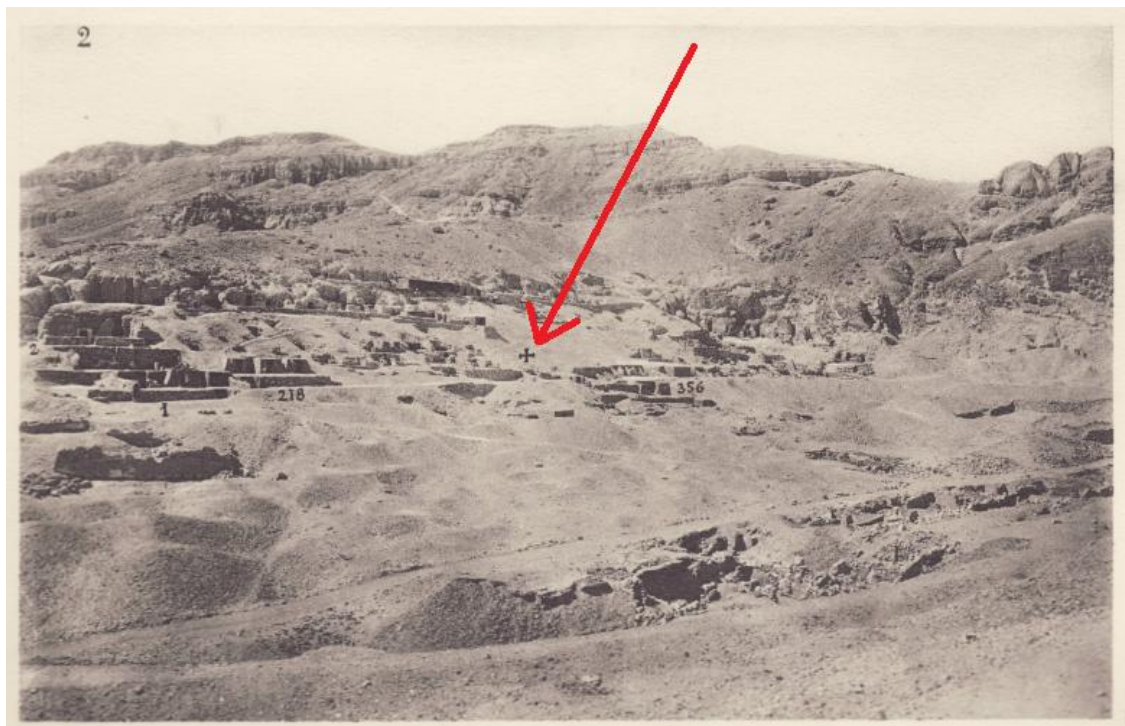
Příloha č. 3

Částečný plán západní nekropole v Dér el-Medíne zachycuje umístění hrobky č. 1159 na pohřebišti (Bruyère 1929: Pl. I).

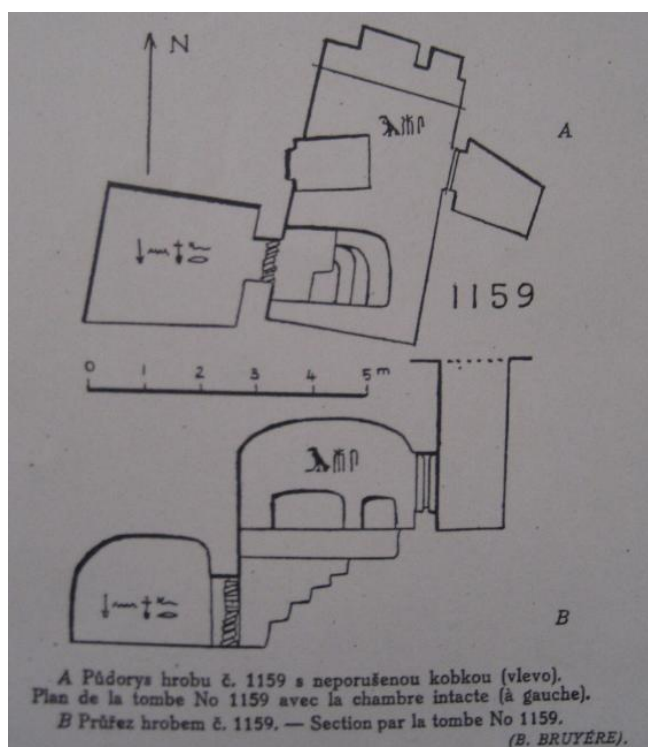
Příloha č. 4

Umístění hrobky č. 1159 na dér-el-medínské nekropoli (viz (Bruyère (1929: Pl. XIII).

Příloha č. 5

Nákres hrobky č. 1159 (Matiegka – Matiegková 1931: 321) dle Bruyère (1929: 37).

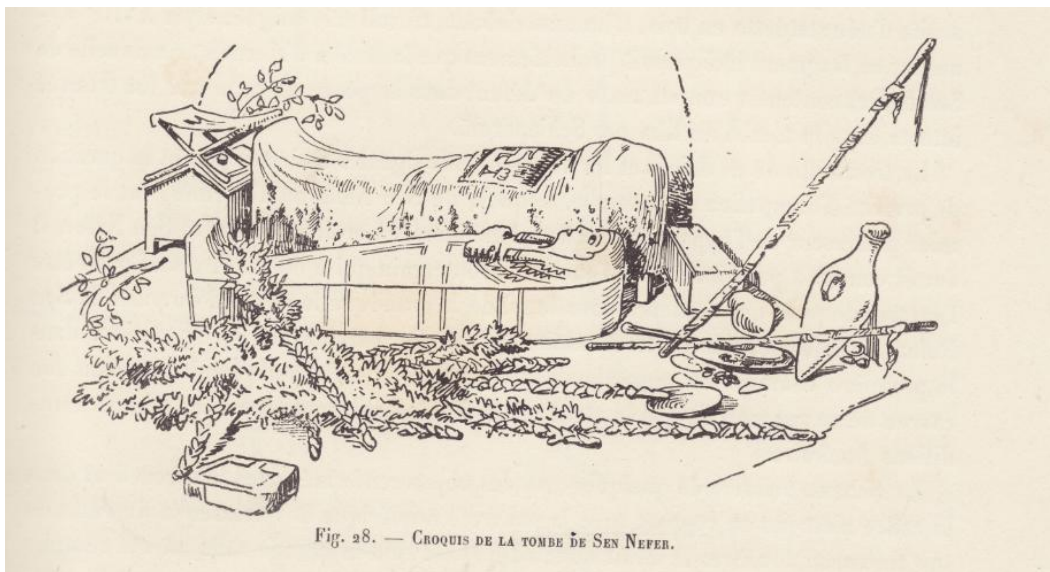
Příloha č. 6

Vstup do hrobky č. 1159 (viz (Bruyère (1929: Pl. XIII).

Příloha č. 7

Nákres náleзовého kontextu ve spodní komoře hrobky č. 1159 (Bruyère 1929: 43).

Příloha č. 8

Fotodokumentace nálezového kontextu ve spodní komoře hrobky č. 1159 – na snímku jsou zachyceny obě rakve a pohřební výbava (Bruyère 1929: Pl. II).

Photo de F. Hérisson de la Roque.

Tombe n° 1159 de Sen Néler. Cercueils et mobilier in situ.

Příloha č. 9

Přehled pohřební výbavy z hrobky č. 1159 dle Bruyèra (1929: 40–73).

Označení⁵⁶
Rakev Senneferova – rubáš
Čtvercový kus lněné látky
Rakev Sennefera
Maska
Girlandy a květinové věnce
Náhrdelník z perel, skaraba a pektorálu
Loket
Kousky dřeva (4 ks)
Podhlavnička
Bronzové nádoby (5 ks)
Mumie Sennefera
Máry (pohřební lůžko)
Rakev Nefertiti
Náhrdelník
Náramek
Prsteny (2 ks)
Dětská rakev
Dřevěná skříňka
Sandály
Sedátko
Sandály
Alabastrové nádoby na parfěmy (2 ks)
Perly z náhrdelníku
Vešebti (2 ks)
Rukojět' vějíře
Vycházkové hole (2 ks)
Keramika (5 ks) – amfóra, váza, miska a 2 talířky
Kamenná obětní deska

⁵⁶ Uvedené pořadí jednotlivých předmětů z pohřební výbavy reflektuje posloupnost Bruyèrovy nálezové zprávy.

Příloha č. 10

Přehled pohřební výbavy z hrobky č. 1159 – předměty autorkou dohledané ve světových muzejních sbírkách.

Označení nálezu	Místo uložení	Inventární číslo
Hrdličkovo muzeum PŘF UK, Praha		
Kostra Sennefera	HMČ PŘF UK, Praha	MČ II 292
Kostra Nefertiti	HMČ PŘF UK, Praha	MČ II 293
Mumie dítěte	HMČ PŘF UK, Praha	MČ II 294
NM - Náprstkovo muzeum asijských, afrických a amerických kultur, Praha		
Amfora	NpM, Praha	P 1445
Talířek	NpM, Praha	P 1508
Musée du Louvre, Paris		
Rakev Sennefera	Musée du Louvre, Paris	E 14026
Maska	Musée du Louvre, Paris	E 14007
Náhrdelník se skarabem	Musée du Louvre, Paris	E 14005, E 14006
Podhlavnička	Musée du Louvre, Paris	E 14003
Vešebt	Musée du Louvre, Paris	E14004
Sedátko	Musée du Louvre, Paris	E14002
Alabastrové nádoby na parfěmy (2 ks)	Musée du Louvre, Paris	E14009; E14010
2 části dřevěné sochy (patrně Senneferovy)	Musée du Louvre, Paris	E14686 BIS
Egyptian Musuem, Cairo		
Čtvercový kus lněné látky	Egyptian Museum, Cairo	JE 54885
Rukojeť vějíře	Egyptian Museum, Cairo	JE 54859
Kousky dřeva (4 ks)	Egyptian Museum, Cairo	JE 54861-4
Loket	Egyptian Museum, Cairo	JE 54860
Muzeum Narodowe, Warsaw		
Rakev Nefertiti	Muzeum Narodowe, Warsaw	Inv. 138982

Objevení Senneferova hrobu slovy Jaroslava Černého

Přepis rukopisu přednášky Jaroslava Černého pronesené dne 4. dubna 1932 v Káhiře

(archiv Oddělení pravěku a starověku Předního východu a Afriky, Národní muzeum – Náprstkovo muzeum – převzato z knihy „Théby. Město bohů a faraonů. Národní muzeum, Praha 2007, s. 30–32)

„Ke konci bych se rád ještě zmínil o objevu neporušeného hrobu, jediného, který jsme dosud našli. Při vědeckých výkopech v Dér el-Medíně byly nalezeny vůbec jen tři. Náš byl nejchudší ze všech tří svým obsahem, přece však jsme si mohli na základě něho učiniti alespoň přibližnou představu, co obsahovaly kdysi hroby, jejichž trosky trpělivě vyhrabáváme. Kromě toho jsme zakusili alespoň jednou pocitu, napětí a zvědavost archeologa, když uhodí na něco nečekaného.

Docela proti všemu očekávání jsme našli na konci ledna 1928 v podlaze jednoho hrobu vytesaného ve skále, jehož strop se zřítíl, otvor naplněný pískem, který se zdál vésti do jiného hrobu níže položeného. Vypadal tak jako tisíce jiných v Dér el-Medíně. Poněvadž naše zásada jest vždy sestupovati do hloubky tak dlouho, dokud se jen dá, tj. pokud se nepřijde na masivní skálu, dali jsme příkaz dělníkům, aby vyčistili šachtu, jejíž otvor se rýsoval v podlaze hrobu. Já musil následující den ráno odjet do Káhiry, neboť jsem musil začít svou práci v museu. Ale již za několik dní jsem obdržel z Dér el-Medíny dopis se zprávou, že byl objeven 1. února neporušený hrob, který měl býti slavnostně otevřen týden nato za přítomnosti sezvaných francouzských přátel.

Šachta opatřená schody hrubě vytesanými ve skále sestupovala totiž několik metrů, ale pak náhle změnila směr a pokračovala v pravém úhlu vodorovně západním směrem do skály. Toto pokračování bylo zataraseno zdí z nepálených cihel. Švýcar Nagel, který byl tehdy zároveň se mnou cizozemským attachém ústavu a měl toho dne dozor nad prací, poznal ihned, že zeď jest v původním stavu. Vybral tedy jen několik cihel a svítl si svíčkou nahlédl otvorem dovnitř. Pak byl otvor zase uzavřen, šachta zaházena a čekalo se na slavnostní otevření. Byl ustanoven strážce, který v noci spal nad otvorem šachty, aby snad v noci nebyl hrob vyloupen.

K slavnostnímu otevření jsem se měl také dostaviti, vyžádal jsem si tedy v museu dvoudenní dovolenou a vážil znovu celou cestu do Horního Egypta.

V ustanovený den shromáždili jsme se všichni pozvaní před hrobem. Šachta byla již před naším příchodem znovu vyprázdněna a Bruyère dal rozkat, aby byla rozebrána cihlová zeď, která uzavírala vchod. Pak jsme vždy dva a dva sestupovali, abychom nahlédli dovnitř, neboť hrob byl velmi těsný. Hlavní dojem dělaly dvě rakev a teprve při bližším rozhlédnutí jsme pozorovali, že ta rakev, který byla dále od vchodu, byla přikryta bílým plátnem a měla na prsou šátek. Rakev ležela na dřevěné posteli. V nohou jejich byla dřevěná skříňka a na ní skládací židlička. V hlavách rakví byla malá truhla, která, jak jsme později zjistili, obsahovala mrtvolu malého dítěte. Zbylý prostor v hrobě vyplňovaly dvě vycházkové hole, 17 kytic z větví stromu perseá, jež byly beze vší pochyby nesený při pohřbu, 3 misky, které kdysi obsahovaly jídlo, 2 větší nádoby (džbány), vějíř, z něhož nyní zbývala jen rukojeť z tvrdého dřeva, a docela při vchodu kamenná obětní deska.

Nejprve byl sňat z větší rakve rubáš se šátkem, který nám okamžitě prozradil jméno zesnulého, neboť byl pokryt malbou znázorňující muže sedícího před obětním stolem. Jeho jméno bylo připojeno v nápise, který zněl: „Usir, služebník v Místě pravdy, Sennefer“. Takových šátků jsme znali z museí několik, avšak o jejich určení jsme se dověděli teprve zde. Pak byly vyneseny obě rakev a uloženy v skladišti, které bylo pro předměty z tohoto hrobu narychlo zřízeno v jiném hrobě hned vedle našeho domu. Jedna z rakví byla menší a podle podoby na

víku náležela ženě, asi manželce majitele hrobu. Její jméno podle nápisů na rakvi bylo Neferit. Pak byly vyneseny a bezpečně uloženy také ostatní předměty.

Když byl hrob vyprázdněn, přikročili jsme k prohlídce dřevěné skříňky (ze sykomorového dřeva). Obsahovala pár mužských sandálů, dvě alabastrové nádobky na parfém, dva dřevěné vešebty, malované a částečně zlacené, a několik perel z náhrdelníku.

Odpoledne byla otevřena rakev Senneferova. Mumie byla zavinuta v plátěných páskách. Na hlavě měla masku přišitou k plátenému obalu. Masku byla ze zvláštní malované lepenky, obličej byl pozlacen. Na prsou měla mumie položeny girlandy a náhrdelníky z květin, z lotosu, révy vinné a vrby. Prostor po stranách mumie vyplňovala podhlavnička, na jakých Egypťané spávali, míra loket (527 mm) z ebenového dřeva, čtyři čtyřhranné dřevěné tyčky popsané modlitbami a 5 malých bronzových nádobek. Sňali jsme poslední náhrdelník z nepravých perel zhotovený ze zlaceného dřeva a ze skla, jež zastupuje tyrkys a lapis lazuli. Součástí náhrdelníku tvořil také posvátný brouk skarab z tvrdého černého kamene a zlacený, který ležel přesně na místě srdce. Na skarabu byly vyryty posvátné formule po obou stranách, tedy i na krovkách, což jest úkaz dosti vzácný. Uprostřed prsou ležel pektorál z dřeva pokrytého štukem a zlaceného, s vyrytými obětními výjevy.

Po rozbalení mumie jsme shledali, že jest ve velmi špatném stavu, neboť mumifikace byla provedena velmi nedbale. V špatném stavu byla také mumie Senneferovy manželky Neferit, jejíž rakev byla otevřena později, již zase za mé nepřítomnosti. Tělo bylo skoro úplně rozpadlé. Pokud jsme mohli usouditi, byla žena velmi mladá. Bližší nám poví prof. Matiegka, až prozkoumá mumie, které nyní náležejí sbírkám jeho antropologického ústavu. Na těle ženy našel Bruyère náhrdelník z perel, tentokrát pravých: ze zlata, tyrkysu, lapisu lazuli a karneolu.

Na levém rameni a levém zápěstí měla Neferit dva náramky z perel ze zlata a drahých kamenů, na levém prsteníku pak dva prsteny, jeden ze stříbra, druhý ze směsi zlata a stříbra.

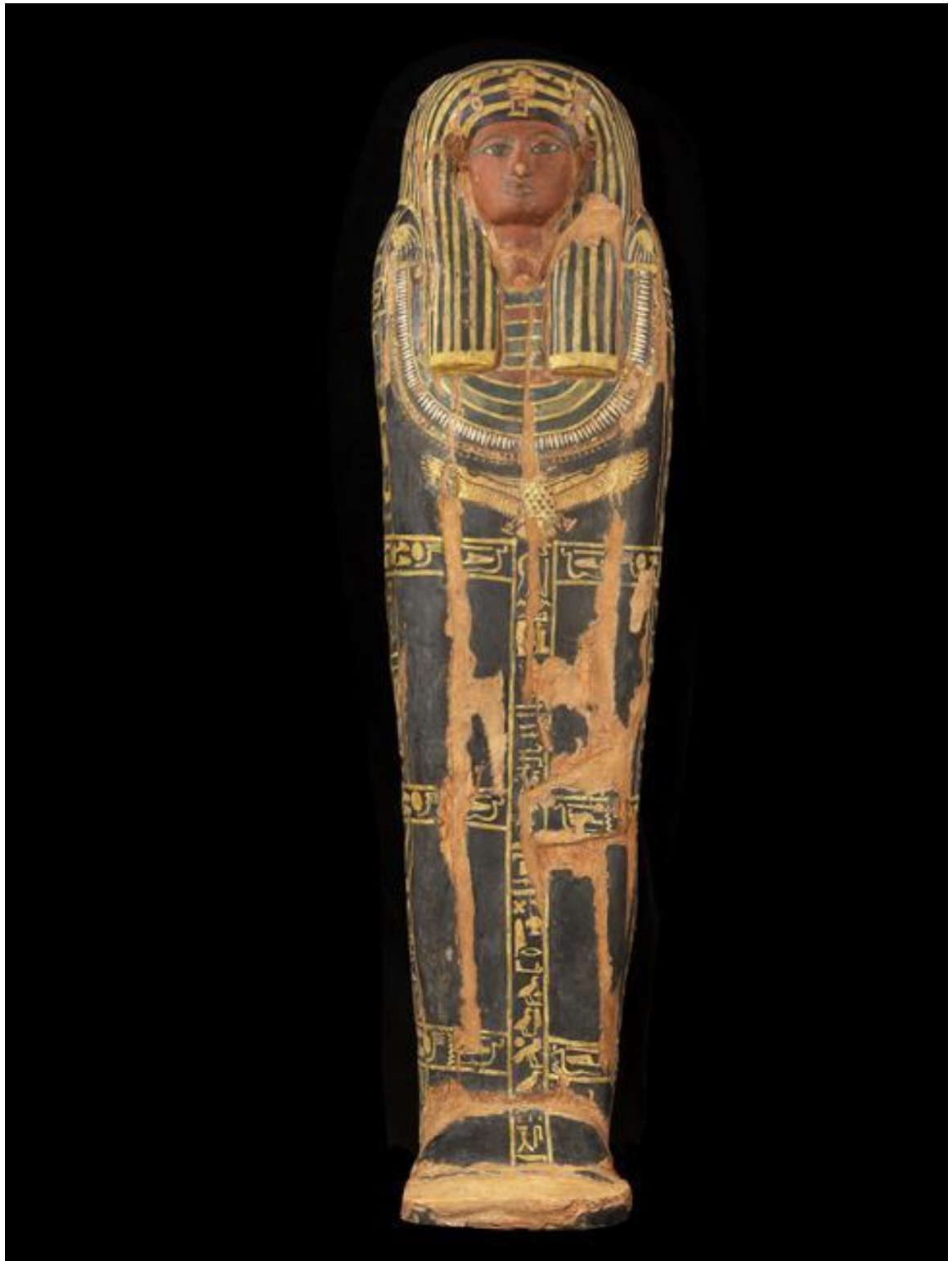
Rakev dítěte byla prostá dřevěná bednička, obílená vápnem. Mrtvolka dítěte byla také zabalena do plátna. Dítě bylo velmi malé, neboť mělo teprve přední zoubky.

Takový byl obsah jediného neporušeného hrobu, který jsme dosud našli. Datovati jej přesně nemůžeme; pravděpodobně začátek 19. dynastie (konec 14. stol. př. Kr.). Že však nesmíme význam výkopů měřiti počtem neporušených hrobů, vysvítá, myslím, z toho, co jsem pověděl úvodem.“

Příloha č. 13

Senneferova rakev (Louvre, E 14026)

<http://www.photo.rmn.fr/cf/htm/CPicZ.aspx?E=2C6NU06QDR7K>

Příloha č. 14

Senneferova rakev (Louvre, E 14026)

<http://www.photo.rmn.fr/cf/htm/CPicZ.aspx?E=2C6NU06QDHV7>

Příloha č. 15

Senneferova rakev (Louvre, E 14026)

<http://www.photo.rmn.fr/cf/htm/CPicZ.aspx?E=2C6NU0G1NW0K>

Příloha č. 16

Senneferova rakev (Louvre, E 14026)

<http://www.photo.rmn.fr/cf/htm/CPicZ.aspx?E=2C6NU06QDBU1>

Příloha č. 17

Senneferův pohřeb (Bruyère 1929: Pl. IV).

Příloha č. 18

Senneferova lebka (*norma frontalis*)

Egyptologická sbírka HMČ, Ostatky rodiny Sennefera – Sennefer. Foto Jan Cvrček.

Příloha č. 19

Senneferova lebka (*norma lateralis sin.*).

Egyptologická sbírka HMČ, Ostatky rodiny Sennefera – Sennefer. Foto Jan Cvrček.

Příloha č. 20

Nefertitina rakev a její pohřeb (Bruyère 1929: Pl. IX).

Příloha č. 21

Náhrdelník z perel se skarabem a pektorálem (Bruyère 1929: Pl. VII).

Příloha č. 22

Náhrdelník z perel se skarabem (Louvre, E 14005, 14006).

<http://www.photo.rmn.fr/cf/htm/CPicZ.aspx?E=2C6NU0HTBMQE>

Příloha č. 23

Vlevo: Loket (uprostřed) a čtyři kusy žlutého dřeva (Bruyère 1929: Pl. VIII).
Vpravo: Dřevěná rukojeť vějíře (Corteggiani 1981: 57).

Příloha č. 24

Senneferův vešebt I (Bruyère 1929: Pl. XI).

Příloha č. 25

Senneferův vešebt II (Bruyère 1929: Pl. XII).

Příloha č. 26

Senneferův vešebt II (Louvre, E 140004).

<http://www.photo.rmn.fr/cf/htm/CPicZ.aspx?E=2C6NU0G40SXQ>

Příloha č. 27

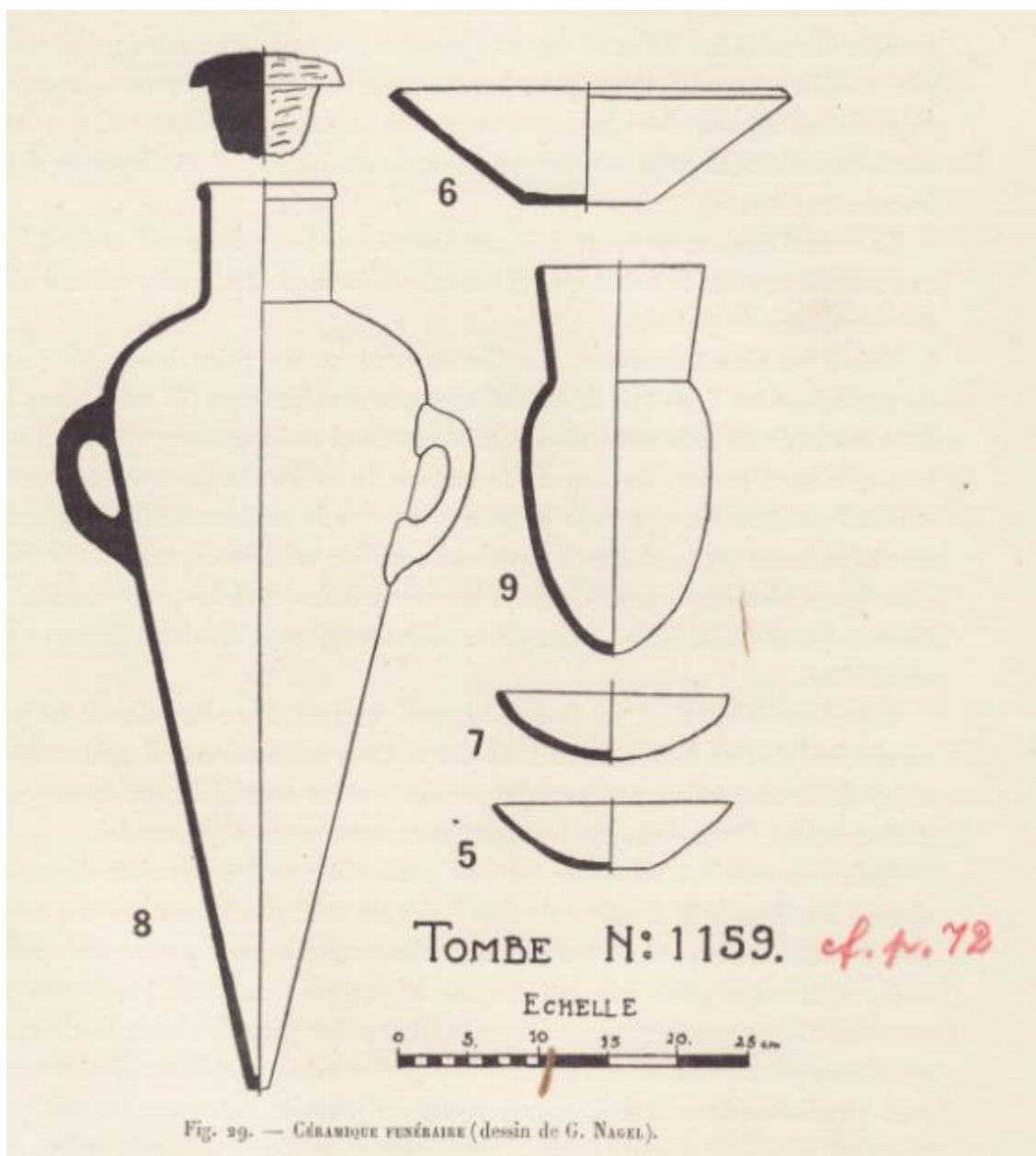
Alabastrové nádoby na parfěmy (Louvre, E 14009, 14010).

<http://www.photo.rmn.fr/cf/htm/CPicZ.aspx?E=2C6NU0GDIMSR>

Příloha č. 28

Keramika z hrobky č. 1159 (Bruyère 1929: 45).

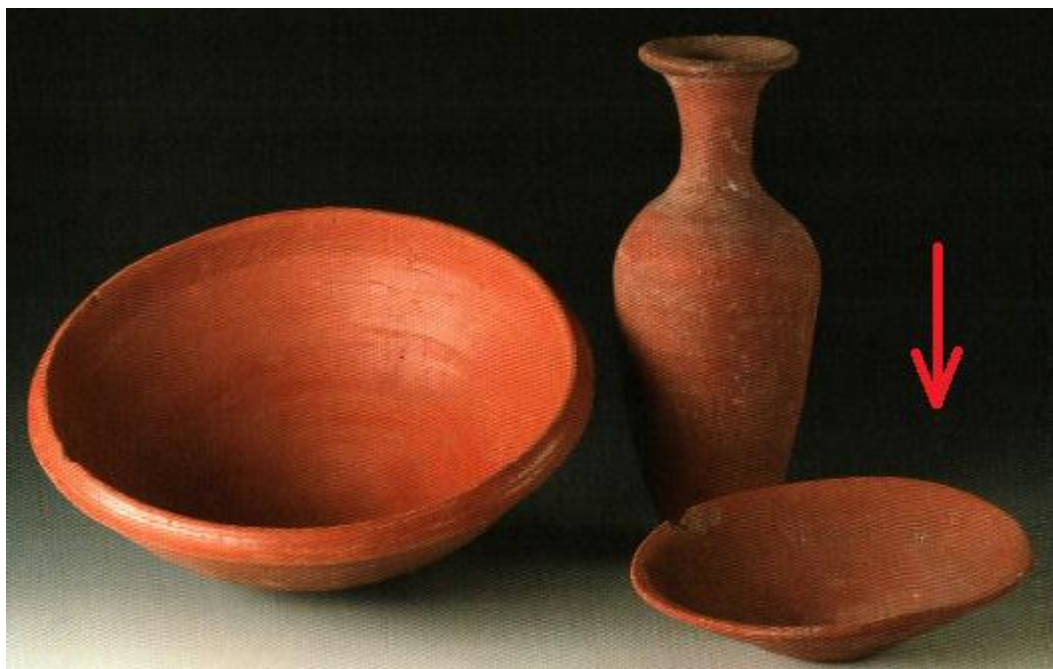
Příloha č. 29

Keramika z hrobky č. 1159 – amfóra ze sbírek NM – NpM (P 1445).

Příloha č. 30

Keramika z hrobky č. 1159 – talířek ze sbírek NM – NpM (P 1508).

Příloha č. 31

Senneferova podhlavnička (Louvre, E 14003).

<http://www.photo.rmn.fr/cf/htm/CPicZ.aspx?E=2C6NU0G1C1C1>

Příloha č. 32

Senneferovo sedátko (Louvre, E 14002).

<http://www.photo.rmn.fr/cf/htm/CPicZ.aspx?E=2C6NU06EEGGV>

Příloha č. 33

Dřevěná socha s nápisem Sennefer – považována za součást pohřební výbavy Sennefera z hrobky č. 1159 (Louvre, E14686BIS).

<http://www.photo.rmn.fr/cf/htm/CPicZ.aspx?E=2C6NU06G81V3>

<http://www.photo.rmn.fr/cf/htm/CPicZ.aspx?E=2C6NU06G823Z>

Příloha č. 34

Dřevěná socha s nápisem Sennefer – považována za součást pohřební výbavy Sennefera z hrobky č. 1159 (Louvre, E14686BIS).

<http://www.photo.rmn.fr/cf/htm/CPicZ.aspx?E=2C6NU06G8WCH>

